

ТРИХУЛБАС

Песня

Корпус

С. 1-2

5. Dzielenie.

1	w	1	mieści się 1 raz	6	w	6	mieści się 1 raz
2	—	2	—	6	—	12	2 razy
2	—	4	2 razy	6	—	18	3 —
2	—	6	—	6	—	24	4 —
2	—	8	—	6	—	30	5 —
2	—	10	—	6	—	36	6 —
2	—	12	—	6	—	42	7 —
2	—	14	—	6	—	48	8 —
2	—	16	—	6	—	54	9 —
2	—	18	—	6	—	—	—
3	w	3	mieści się 1 raz	7	w	7	mieści się 1 raz
3	—	6	2 razy	7	—	14	2 razy
3	—	9	3 —	7	—	21	3 —
3	—	12	4 —	7	—	28	4 —
3	—	15	5 —	7	—	35	5 —
3	—	18	6 —	7	—	42	6 —
3	—	21	7 —	7	—	49	7 —
3	—	24	8 —	7	—	56	8 —
3	—	27	9 —	7	—	63	9 —
4	w	4	mieści się 1 raz	8	w	8	mieści się 1 raz
4	—	8	2 razy	8	—	16	2 razy
4	—	12	3 —	8	—	24	3 —
4	—	16	4 —	8	—	32	4 —
4	—	20	5 —	8	—	40	5 —
4	—	24	6 —	8	—	48	6 —
4	—	28	7 —	8	—	56	7 —
4	—	32	8 —	8	—	64	8 —
4	—	36	9 —	8	—	72	9 —
5	w	5	mieści się 1 raz	9	w	9	mieści się 1 raz
5	—	10	2 razy	9	—	18	2 razy
5	—	15	3 —	9	—	27	3 —
5	—	20	4 —	9	—	36	4 —
5	—	25	5 —	9	—	45	5 —
5	—	30	6 —	9	—	54	6 —
5	—	35	7 —	9	—	63	7 —
5	—	40	8 —	9	—	72	8 —
5	—	45	9 —	9	—	81	9 —

Tabliczka arytmetyczna.

1. Dodawanie.

1	a	1	jest	2	3	a	3	jest	6	5	a	8	jest	13	
1	—	2	—	3	—	3	—	4	—	5	—	9	—	14	
1	—	3	—	4	—	3	—	5	—	6	—	10	—	15	
1	—	4	—	5	—	3	—	6	—	7	—	11	—	16	
1	—	5	—	6	—	3	—	7	—	8	—	12	—	17	
1	—	6	—	7	—	3	—	8	—	9	—	13	—	—	
1	—	7	—	8	—	3	—	9	—	—	—	—	—	—	
1	—	8	—	9	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	
1	—	9	—	10	—	4	a	4	jest	8	7	a	7	jest	14
2	a	2	jest	4	4	a	—	5	—	9	7	—	8	—	15
2	—	3	—	5	—	4	—	6	—	10	7	—	9	—	16
2	—	4	—	6	—	4	—	7	—	11	—	—	—	—	—
2	—	5	—	7	—	4	—	8	—	12	—	—	—	—	—
2	—	6	—	8	—	4	—	9	—	13	8	a	8	jest	16
2	—	7	—	9	—	4	—	—	—	—	8	—	9	—	17
2	—	8	—	10	—	5	a	5	jest	10	9	a	9	jest	18
2	—	9	—	11	—	5	—	6	—	11	5	—	10	—	19
2	—	10	—	11	—	5	—	7	—	12	—	—	—	—	—
2	—	11	—	—	—	5	—	8	—	—	—	—	—	—	—
2	—	—	—	—	—	5	—	9	—	—	—	—	—	—	—
2	—	—	—	—	—	5	—	10	—	—	—	—	—	—	—
2	—	—	—	—	—	5	—	11	—	—	—	—	—	—	—
2	—	—	—	—	—	5	—	12	—	—	—	—	—	—	—

2. Odejmowanie.

1	od	2	zostaje	1	3	od	4	zostaje	1	5	od	6	zostaje	1
1	—	3	—	2	—	3	—	5	—	2	—	7	—	2
1	—	4	—	3	—	3	—	6	—	3	—	8	—	3
1	—	5	—	4	—	3	—	7	—	4	—	9	—	4
1	—	6	—	5	—	3	—	8	—	5	—	10	—	5
1	—	7	—	6	—	3	—	9	—	6	—	11	—	6
1	—	8	—	7	—	3	—	10	—	7	—	12	—	7
1	—	9	—	8	—	3	—	11	—	8	—	13	—	8
1	—	10	—	9	—	3	—	12	—	9	—	14	—	9
2	od	3	zostaje	1	4	od	5	zostaje	1	6	od	7	zostaje	1
2	—	4	—	2	—	4	—	6	—	2	—	8	—	2
2	—	5	—	3	—	4	—	7	—	3	—	9	—	3
2	—	6	—	4	—	4	—	8	—	4	—	10	—	4
2	—	7	—	5	—	4	—	9	—	5	—	11	—	5
2	—	8	—	6	—	4	—	10	—	6	—	12	—	6
2	—	9	—	7	—	4	—	11	—	7	—	13	—	7
2	—	10	—	8	—	4	—	12	—	8	—	14	—	8
2	—	11	—	9	—	4	—	—	—	9	—	—	—	9

2013.

Віктор Фуркогво.

- 1) Українські студентські організації.
- 2) Друзя Подільська "Траєвіта"

Ст. 8-133.

№ 9.

Літє

інтерв'юваних
і балачених

Українськ. тризодіювання
1920р.

в Додатку.

УКРАЇНСЬКІ СТУДЕНСЬКІ ГРОМАДИ.

Тепер нехай мені буде дозволено скористуватись засобом романистів і, перервавши на де який час оповідання про Подільську "Просвіту", перейду до ^{її} ~~її~~ ^{іншої} ~~нашої~~ теми ...

Се діється в осени 1907 року. Перша Подільська "Просвіта" закрита адміністрацією і не існує. Кам'янецьке українське громадянство, приголомшене цією подією і загальною реакцією, пришикло і мовчить. Се дає нам можливість зупинитись і оповісти про инший прояв українського руху, сильно зв'язаний з Поділлям, який хронологічно як раз під цю пору набирає сили і бурно розвиває.

Сей новий прояв українського руху-були наші студентські громади по різних вищих школах бувшої Російської Імперії. Значіння сих громад в ході розвитку нашої національної справи надзвичайно велике. Поминути їх-це значить зробити величезну прогалину в історії українського руху взагалі і залишити в ньому багато де-якого невисвітленого і незрозумілого. Період існування цих громад в більшості високих шкіл не дуже навіть великий, приблизно 10-12 літ, від 1906 до 1917 року, - більшість учасників і активних робітників сих громад ще живуть і на них лежить обов'язок написати історію життя і діяльності кожної із цих організацій. Я ж хотів згадати про них лише побіжно і остільки, оскільки в життю їх брали участь подоляне. Роблю ж це тому, що уважаю участь і роботу подолян в студентських громадах по високих школах Росії тісно зв'язаною в українським рухом на Поділля взагалі: річ в тім, що в де яких університетах власне подолянам належить честь заснування українських громад, а в де-

яких вони спричинились до сильного оживлення діяльності їх, з другого боку, майже по всіх громадах вони почерпнули багато для себе і значно виробили^{сб} та скріпили^{сб} інтелектуально, - нарешті, в дуже багатьох випадках плоти свого ^{сб}пергування в українських громадах вищих шкіл, - свій стаж і досвід в громадській роботі - вони принесли в дар своєму ж таки Поділля.

Період розцвіту українських студентських громад припадає головним чином на 1907-й і послідуючі роки. Це тому, що, власне, в цім часі російській уряд видав, нарешті, нові правила про прийом семинаристів до університетів. Як я уже згадував, коли писав про Подільську Духовну Семинарію, це питання, було дуже болючим: семинаристи по своїй загальній освіті цілком були готові для проходження курсу високих шкіл, але вступ до цих шкіл їм був заказаний. Одначе, щоби чимсь цю заборону виправдати, програма наук в духовних семинаріях нарочі^{ит}ю так була побудована, щоби в де яких предметах - як от математика, нові мови - семинаристи відставали од програмів гімназіяльних. Цєю політикою Св'ятіший Синод забезпечував собі кадри належно підготовленого духовенства, але, з другого боку, се було насильством над людьми, які, не маючи иншого виходу, часто мусіли йти у священники, не почувавши до того відповідного покликання. Отже треба було к'ількарічних хвилювань та непорядків по семинаріях в цілій Росії і, нарешті, революції 1905 року, щоби добитися скасування цих заборон. Зате, коли ці заборони впали, то до високих шкіл, головним же чином до університетів, ринула велика сила семинаристів різних випусків. Але мудре російське правительство і на

117

цій справі хотіло зробити "інтерес": воно дозволило семинаристам вільний ^{ти}вступ не до всіх високих шкіл, а лише до "окраїнних" - Варшавського /Польща/, Юр'євського або Дорпатського /Естонія/, Казанського та до Томського Технологічного Інституту, - маючи на увазі "обрусіє" або залюднення цих країв. Правда, з труднощами можливий був вступ і до столичних високих шкіл, і певна частина семинаристів їхала також до Петербургу, Москви та Києва, але головна маса йшла туди, де перешкод не було ніяких. Між іншим, певну роль відіграв і той момент, що по провінціальних університетських містах життя було дешевше.

У всякому ж разі, з боку студентів брались на увагу різні моменти, за виключенням, звичайно, "вигод правительства". Молодь шукала передовсім високої освіти і до тих "вигод" їй було байдужісінько. Оскільки, однак, дозвіл семинаристам вступати до університетів відбився на чисельності де яких з них, можна яскраво бачити, наприклад, по Дорпатському університету, куди, між іншим, вступив також і я. До 1907 року тут було 700 студентів, а в цьому році стало більше 2000 людей! До університетів почали з'їздитись семинаристи з цілої бувшої Росії - з губерній Тамбовської, Рязанської, Казанської, Калужської, Вологодської і так далі, - "посунула бурса" також із України - з губерній Київської, Чернігівської, Катеринославської та прочих. Потягло й Поділля... І уперше стіни високих шкіл Росії масово наповнились "бурсацтвом" і загуділи університетські аудиторії семинарськими басами... І уперше побачили ми усю "Росію" - справжніх кацапів - "калуцких" та рязанських - і уперше побачили ми й усю "свою"

118

Україну-од Збруча і до Кавказу. І цікаво нам було спостерегти, що і ми, Україна, не зовсім однакові: Правобережці-Подільці, Київці та Волиняки-одягнуті більш елеганськ^о-в краватках, комірцях та манжетах і в манірамах так ніби трошки від "ро^се рапа", а, з другого боку, лівобережці-уже більше "під кацапа": студентська "тужурка" з "кутасами" і в поведженні більше на "ти": ходи, стривай, не займай!

Що ж до "видов правительства" в розумінні "обрусенія" тих країв, куди був об'єднаний ^твступ до університетів, то тут, принаймні у стосунку до українців, -російський уряд цілком що називається "попав пальцем у небо". А, власне, сталася цікава історія. Як я уже зазначав, далеко не всі вихованці Подільської Семинарії виходили із школи свідомими українцями, хоч, здавалось би, в цій семинарії ся справа стояла дуже добре, може найкраще. Але інші семинарії давали ~~менше~~ ^{ще} менший відсоток свідомих українців і, таким чином, по університетах збиралось таки досить багато нашої молоді, -українців по походженню, але цілком національно несвідомих, або таких, що й знали про українське питання, але ставились до нього зовсім байдуже. І ось з цими елементами, як раз в тих пунктах, де вони мусили б служити "обрусенію края", виходила зовсім непередбачена російським урядом трансформація: вони не тільки не спричинялись "до обрусенія", а й сами перестали ^{ба}бути "руськими" та навертались до українства. І цікаво було спостерігати, як цей процес переходив. Ось приїжджає до Дорпату, чи до Варшави чи до Петербургу такий несвідомий київський чи подільський бурсак. І куди не ~~тикнеться~~ —

119

все йому чуже: і Маршалковська, і естонці, і чухонці, не кажучи вже про дорпатських німецьких буршів /студенська корпорація/. І перший раз в життю його потягне "до своїх"... Він ще не вкладає у це поняття всього його національного та політичного змісту, він просто механічно і підсвідомо "бреде" до свого земляцтва чи української громади. Але з ним уже сталось те, чого не траплялось за все попереднє життя на Київщині та на Волині: тут він ніколи не відчував себе с в і д о м о українцем, - він був як всі, і всі як він, і ось лише в чужому місті, серед чужих людей, він уперше зрозумів, що він людина іншої нації, що він-українець. І студентські українські громади уявляли з себе в ті часи щось надзвичайне! До тої пори їх або зовсім не існувало, або жили вони тихим життям маленького гуртка у півдесятка душ, тепер же, в напливом семинаристів, все рішуче змінилось: в помешканнях загуло, як в добрім вулею, - негайно десь з'явилися реґенти, організувалися хори, повстали драматичні гуртки, - і закипіло живе, ~~укра-~~ національне молоде життя. За членами української громади не треба було бігати: - після лекцій, по обіді, уже всі були тут: і свідомі, і несвідомі, і байдужі і гарячі. І пішла в товариствах робота: свідомість ширлася серед неофітів стихійно і надзвичайно швидко, лише треба було підводити під неї фундамент. А це вже була робота провідників та свідомих членів громад. Для цієї мети по громадах улаштовувалися бібліотеки, організувалися читальні і періодично чи взагалі досить часто відчувалися реферати з дебатами після них. Звичайно, все це потребувало видатків і на них треба було заробити, бо членські внески сту-

120

дентів-ясна річ-не могли складати якоїсь поважної суми. І ось тут приходила на поміч наш національний "фах": пісня. В цій справі брали участь майже всі члени громади, кожна громада мала свій власний хор, а це давало можливість улаштувати концерт та вистави, які й були головним джерелом прибутків.

Для того, щоби уявити собі роль і значіння студентських громад для українського національного-політичного життя тих часів, треба мати на увазі, що всі ці громади, починаючи від 1906 року і майже до революції 1917 року були, порівнююче, дуже численні, — кожда громада нараховувала до сотні, а часом то й далеко по за сотню членів, не беручи на увагу інших студентів, по походженню українців, які до громади по тим чи іншим причинам не належали, але які не могли уникнути певного їх впливу. Крім того, не можна не зазначити ще й іншого моменту, характерного для життя тодішніх студентських громад, а саме-майже повної волі, якою користувались ці громади в своїй діяльності. Воля ж ця походила од того, що тоді, після революції 1905 року, вищим школам було надано автономію і загальна адміністрація уже не мала такого великого права втручатися до внутрішнього життя цих шкіл. Всі ж студентські організації-громади, гуртки, клуби-підлягали тепер лише своєму академічному начальству, а не поліції, се ж академічне начальство уважало невідповідним і незручним втручатися у внутрішнє життя студентських організацій. Тому то всі студентські громади, а, зокрема, українські, користали в повної волі і широко провадили свою діяльність, в той час, як на Україні панувала

реакція і російський уряд всіма способами душив українське громадське життя. Однак, дякуючи у великій мірі цим студентським громадам, українського життя уже не можна було затамувати. Що ~~з~~ з того, що уряд то тут, то там на Україні закривав "Просвіти" чи переслідував тих або інших громадських діячів, коли, натомість, із різних кінців Росії, із університетів, політехникумів і т.д. злітали на Україну десятками і сотнями нові молоді сили. Правда, вони кінчали російські школи, але у студентських громадах вони переходили добру національну "школу" і в'являлись на Україну справжніми українськими інтелігентами. Все це дуже дивно, але це безперечний факт: в період часу між 1905-1916 роками головні кадри української інтелігенції в високою освітою давала не Україна, не Київ, Харків, Одеса, а Дорпат, Варшава, Томськ, Петербург, Москва, Ярослав, Казань. Звідси вертали на Україну свідомі національно правники, філософи, інженери, медики, агрономи, хіміки. Це були, власне, перші для України масові "випуски" української інтелігенції. Ця інтелігенція осідала в містах, містечках та по селах, в школах, судах, земствах, лікарнях та кооперативах і доповнювала та довершувала собою цікаву картину українського руху тих часів, руху, що, здавалось, невідомо звідки починався, незнат'якими силами ширився і часом просто imponував своєю ніби й скованою, але в потенції значною силою. Але про це далі. Тепер же зупинимось трохи на оповіданні про життя і діяльність української студентської громади в Бр'євському /Дорпатському/ Державнім Університеті, де я учився два роки, до переведу свого

евого до Київського Університету. Дорпатський університет-взагалі був займав у Росії особливе становище і не був подібний до інших університетів. Передовсім се був колись цілком німецький університет, але, з приєднанням Остзейського краю /теперішньої Латвії та Естонії/ до Росії, його помалу із німецького перетворили у російський. Знаходився він у місті Дерпті, що потім стало називатися В'євом. Се було невелике повітове місто, де інтелігенцію і верхні шари складали німці, а маса була естонська. Жив маленький Дерпт своїм тихим життям і навіть університет не давав йому оживлення. Навпаки, ся стара поважна інституція, з давніми західньо-європейськими традиціями, так ніби ще й од себе додавала місту певного настрою абсолютного спокою і академічної поваги. Тому то про Дорпат по справедливості говорили, що це - "город професорів і скуки". В мій час Дорпатський університет функціонував у складі всіх факультетів, які звичайно були в російських університетах, але, поперх того, тут була своя особливість, а саме-протестантський богословський факультет для підготовки пасторів, де виклади провадились виключно німецькою мовою. Почасті німецька мова фігурувала ще й на медичинському факультеті, що у свій час тішився навіть європейською славою. Так, ще й при мені тут викладав анатомію німецькою мовою старий професор Рауберг, про якого було відомо, що це учений з європейським іменем.

Поруч з традиціями академічними, у Дорпатському університеті заховались і традиції побутові: так, тут до останнього часу існували німецькі студентські корпорації, члени яких носили своєрідні кепки і через плечерізнокольорову стяжку. Членами сих корпорацій були здебільшого синки остзейських баронів, ба-

пенів гаті люде,-вони в наукою не поспішали і час проводили дуже весело:пили масу пива і,згідно в славними німецькими традиціями,змагались рапірами,в наслідок чого гордо носили на своїх фізіономіях сліди ушкоджень.За прикладом німців,існували тут подібні корпорації й поляків,-не знаю тільки,чи це також була традиція чи щось ~~инше~~,штучне.

Корпоранти держали себе цілком ізольовано,та,власне,вони дійсно були чимсь чужим для всіх найзших студентів,місцево громадянства по своїй національності теж було цілком нам чуже і у Дорпаті,може як ніде инде,найзже студентство почувало^{ло} себе на чужині і горнулось до своїх земляків та товариств.І,дійсно,тут жили дуже інтенсивним життям різні організації,що обєднували студентів-росіян,як от "Общество студентов-медиков","Общество студентво-юристов",далі-земляцтва,товариства музичні,спортові й тому подібне.Се ж горнуло до обєднання і студентів-українців,без різниці поглядів,виключно до цілком несвідомих "малоросів".Отже ця обставина,як я зазначив,й була причиною пишного розвитку та інтенсивної діяльності наших студентських громад,а,зокрема,,і Дорпатської Української Громади.Ректором Університету в період мого перебування в Юрєві був відомий професор римського права В.Пассек.Се був чоловік під різними оглядами небуденний,тому дозволю собі сказати про нього кілька слів.Передвсім-Пассек був справжній ліберал і демократ,а,крім того,людина дуже тактовна і розумна,тому за його керування в Дорпатському університеті не було ніяких студентських заворушень,в той час,коли по інших високих школах були страйки,звільнення студентів та різні непорядки,а у Київському то поліція так ніби

ніколи й не вилазила з університету. Причиною сьому було те, що ректор Пассек не дратував студентів заборонами політичних зібрань та мітингів і давав їм цілковиту волю висловлювати свої міркування з приводу різних політичних поцій. Мітинги відбувались, виносились резолюції, але Пассек поліції до університету не пускав і тому все обходилося без ексцесів. За те на другий день школа уже нормально функціонувала. Не те було на інших університетах, де ректор слухався Міністерства Народньої Освіти і не дозволяв студенських мітингів. Там студенти провадили зібрання всупереч забороні свого начальства, у справу вмішувалася поліція, починалися бійки і кровопролиття, а в результаті університет на кілька місяців зачиняли. Отже, хоча у ~~Дорпаті~~^{ор} було спокійно, але за те, що ректор Пассек ніби "потурав" студентам, Міністерство Освіти призначило над ним слідство і справа ця тягнулась кілька літ та коштувала ліберальному ректорові багато нервів.

Як я уже зазначив, проф. Пассек читав історію і догму римського права, себ то речі досить таки сухі, але в його особі Дорпатський університет мав дуже гарного лектора, що умів потрапити й такі речі викладати цікаво. Засобом для цього у нього був гумор, уміння кожного разу освіжити увагу слухачів, провести певні життєві аналогії. Так, одного разу, оповідаючи нам про славних римських ~~слухачів~~ правників, він зазначив, що від часу поширення у Римській Імперії християнства, римська юриспруденція, славна на увесь світ, почала під^упадати і уже не мала таких блискучих правників, як раніше. Яка ж сьому була причина? Отже причиною було те, що, з поширенням християнської ідеї, її адептами і гарячими прик-

лонниками почали робитись найвидатніші і найрозумніші римські особистості. Раніше вони присвятили б себе юриспруденції, але, захопившись християнством, вони віддали свій розум і таланти як раз останньому. Цим і пояснюється, що у перші ві^{ки} християнство видає цілу низку блискучих богословів, що були одночасно глибокими вченими, філософами, поетами і ораторами. Се був рупродовжує професор, розглядаючи свою аудиторію, що на 90 % складалась із семинаристів-де що анальоґічний сучасному-, тільки у перші віки християнства люде кидали юриспруденцію для богослов'я, а тепер навпаки-богослов'я для юриспруденції. Отже тепер-тонко підморгує пан ректор-маємо право сподіватись нового розцвіту юридичних наук.

Іншо^{го}, знов, разу, пояснюючи, як правник в кожному життєвому випадку мусить уміти одділити і одкинути усе непотрібне, щоб з'ясувати правну природу того чи іншого випадку, Пассек нас поучав: уявіть собі, що ви адвокат і приходить до вас клієнт-жінка, що судиться за спадщину. Чого тільки вона вам не наговорить: і про свого діда, що маєток у перше купив і про свою бабусю, що сама правила кінями, а своїх фірманів власноручно біла і про тітку, що одписала їй свій гардероб і про дядька, що умер від запюю. Отже, щоб з'ясувати суто юридичні моменти цілої справи, повинні без жалю викинути бабу в одне вікно, тітку в друге, п'яного дядька у третє і залишити тільки те, що зясовує правну суть діла.

Коли в 1907 році я вступив до Дорпатського університету, то уже застав тут українську студентську громаду, що іменувалась, здається "Товариство Студентів-українців у Дорпаті". На жаль, я не

можу точно сказати в якому році громаду було засновано, але, у всякому разі, до першого значнішого напливу семинаристів у Дорпатський університет, вона існувала років два-три, себ то початок її треба однести несь до 1903 року. Основоположником громади був тодішній студент Дорпатського університету, а потім відомий український журналіст і діяч, тепер покійний Федір Павлович Матушевський, той самий Матушевський, про якого в надзвичайною теплотою згадує у своїх споминах Е. Чикаленко, як про першого редактора "Ради". ^{Коли я вступив} Вступлення до університету, ^{то} Матушевського не вистав. Так само не можу сказати, хто був співробітником Матушевського по організації "Громади". У всякому разі, належить зазначити, що фундаторами чи, у всякому разі, першими членами Дорпатської Української Громади були не тільки студенти університету, але також і студенти Ветеринарного Інституту. Річ в тім, що у Дорпаті існував також Ветеринарний Інститут, семинаристам же вступ до цих інститутів був об'легчений найскоріше, отже, внаслідок цього у Дорпаті з'явилися семинаристи із України передовсім, як студенти Ветеринарного Інституту. Правда, було їх тут дуже небагато, усього 5-6 чоловік. Де-які в них, разом з універсантами й були першими основоположниками Дорпатської Української Громади. Із ветеринарів-пізніших членів-пригадую двох-Миколу Орловського з Поділля та Герасименка. Обое вони були активними членами Громади і особливо велику роботу робили під час вистав та концертів, що улаштувала Громада. Серед старіших членів Громади, ми, молодші, застали невеличке коло досить інтересних людей, із яких кожен уявляв собою певну небуденну індивідуальність. Се здебільшого були стріляні птахи, старі революціонери

і старі студенти, що перед тим, як поїхати до Дорпатського Університету, встигли побувати не тільки в різних університетах, але й в різних тюрмах. Це були: старий революціонер із російським прізвиськом /прізвиська не пригадую/, старий студент-правник Міхновський, правник Полтарів, медик Коломийцев, хемик Золотчанський, правник Віктор Чеховський, фізіолог-Білінський, Голобородько, Заушкевич, медик Віктор Піснячевський, /що потім перевівся у Петроград, до Військово-Медичної Академії/ і інші.

Більшість цих старших членів Громади належала до партії українських с-д. Вони вели в Громаді проповіді і мали на молоді ~~шлях~~ братію безумовний і дуже значний вплив. А тої "братії" в 1906 р. і наступних роках набралось в Дорпатській Громаді повно, поверх сотні людей. В двох кімнатках Громади завжди гуділо, як в улею і серед цих молодих українців ще дуже багато було таких, з якими треба було починати що називається "з азів". Отже виховуючу роботу серед них робила невеличка, але досить гарна бібліотека Громади, звідки молоді українці уперше черпали початки національної свідомості в українській літературі. Але чи не більше значіння мали під оглядом політичного і національного виховання реферати із дебатами, що разів два кожного місяця уряджала Громада. З рефератами виступали здебільшого старші члени. Серед них були гарні промовці, як от Петро Полтарів, вони цілком вільно висловлювали свої думки українською мовою, навіть коли доводилось оперувати абстрактними поняттями - і це дуже imponувало починаючим українцям. Памятаю, на рефератах багато уваги уцільлось творчості В.К. Винниченка. Винниченко в той час шумів своїми драматичними творами, в яких, з питомою йому талановитістю, підносив

актуальні тоді питання серед російського суспільства про соці -
 яльні противенства, суспільну мораль, родину, кохання і тому по -
 дібно. Ці твори з захватом перечитували тоді студентки та сту -
 денти, але позаяк автор розв'язував зачеплені питання досить
 ориґінально або й зовсім не розв'язував їх, то в приводу творів
 Винниченка під час рефератів відбувалися палкі дебати.

На той же час припадають як раз найяскравіші публі -
 цистичні виступи проф. М. Грушевського. Відомий широкому грома -
 дянству передовсім як історик, М. С. Грушевський в той період -
 1907-9 р.р. - все частіше виступав, як публіцист, і кожда чергова но -
 ва книжка "Літературно-Науковою Вістника", що виходив тоді під
 його редакцією у Києві, приносила чергову статтю його під зага -
 льним заголовком "На українські теми". Ці статті раз у раз були
 джерелом дискусій у Громаді та будили і формували національно -
 політичну думку дорпатською українського студентства. Взагалі,
 е треба сказати, що життя Дорпатської Української Громади в той
 період - 1906-1909 р.р. - було таке цікаве і змістовне, що цілком
 зати́гало найбільш громадських людей і вони головним чином тут
 одержували своє "образование", безнадійно запускаючи всякі офіцій -
 ні іспити та занедабучи лекції. Із гурту таких наїдіяльніших
 членів Громади у мене перед очима встає передовсім характерна
 постать Голови Громади Міхновського. Чорний і лохматий, в темних
 окулярах, "старий студент", що на вигляд і по літам нагадував ся б
 де яким своїм "колеґам" у батьки, Міхновський увесь був пересяк -
 нутий інтересами Громади і української справи.
 Постійно він кудись поспішав по громадським
 інтересам, ^{і тоді цини} не бачив нічого, до свого туалету включно; краватка у

129

нього не хотіла сидіти на належному їй місці і лізла ^{досі} аж на вухо, при повній байдужості господаря. Інша, значно ^{важливіша} ~~більш~~ ~~важлива~~ частина чоловічого гардеробу, завжди трималась у Міхновського дуже непевно, і коли він виходив перед аудиторію для виголошення промови чи реферату, то глядачі були пошійно в напруженню, кожної хвили сподіваючись можливої "катастрофи". Завжди у нього ^о всі кешені були повні паперів, нотаток, листів, що торкалися самих різноманітних громадських справ і завжди він мусів всі кешені перевернути, щоб знайти те, чого було потрібно. Енергійний, темпераментний, часом навіть занадто нервовий, він був душою громади і користувався загальними симпатіями. Так само майже увесь час "пропадали" в Громаді Петро Полтарів, Білінський, Віктор Чеховський, Федір Крижанівський; багато працював секретар Громади Микола Солчинський.

Віктор Мойсеевич Чеховський, із відомої родини Чеховських з Київщини, старий революціонер, людина дуже розумна, трохи може утопіст, - завжди по обіді приходив до "Громади", засідав за чайним столом і тут, перед вільною аудиторією, снував свої вільні політичні пляни, які на той час дуже сміливі і фантастичні, але, що по великій війні стали реальністю. Пригадую собі моє побачення з Віктором Чеховським що, на жаль, було останнім, ,весною 1911 року чи 12 у Києві. Жив він тоді у одного із своїх братів, військового, з ^{ай} ~~маю~~ маючи надзвичайно маленьку кімнату. Кімната ^к була маленька, але пляни в ній проектувались грандіозні. Я застав В.Чеховським як раз в той момент, коли він одержав якусь дуже приємну телеграму од українського діяча, студента-емігранта

130

В. Степанківського із Парижу, як відповідь на свою. В зв'язку з цією телеграмою я почув од Чеховського цілком надзвичайні для українських революційних діячів того часу речі: український с.д. розвивав переді мною із захопленням думки про те, що український національний рух для досягнення своєї мети мусить спертись на власний національний капітал, що юра перестати нам бути "капцанами" і що його листування із Степанківським як раз і є початок одної дуже вигідної комерційної справи. Безглуздий *fatum* хотів, щоби ця людина, — глибокий і великий патріот, що носив у собі масу ідей, ^{що Відродження} своєї нації прийняв би усім своїм еством, щоби ця людина загинула... марно загинула в далеких і чужих васніжених полях північного фронту, під час вітової війни, не дочекавшись здійснення своїх мрій... // Вертаючись до Дорпатської громади, повинен зазначити, що цілий уклад життя в громаді, себ то вплив стараш товаришів, реферати, дискусійні вечери, вільні випадкові дебати, нарешті, бібліотека і читання — мали величезне значіння для виховання членів її. Молоді люде, що вступали сюди навіть уже національно свідомими, не кажучи про неофітів, поглиблювали і формували тут свої національно-політичні переконання і набирались знань та досвіду для майбутньої діяльності. І коли Дорпатський університет давав нашим студентам спеціальні знання і випускав фахівців, то Дорпатська Українська Громада давала громадське виховання і підготовляла майбутніх працівників на українській національній ниві...

Як я уже зазначив, майже всі старіші члени Дорпатської Громади були українські с.д., при чім не тільки формально, але й по суті:

вони були ґрунтовно ознайомлені з марксистською літературою, у своїх промовах та дебатах часто згадували відповідних авторів і взагалі це була ^{єн} ~~сила~~ інтелектуально ґрупа. Для історії нашого руху навіть було б цікаво простежити, під якими і під чийми, власне, впливами виховувала сь ця "старша ґрупа" Дорпатської Громади... При цім варто зазначити таке явище: хоча ~~ж~~ ця старша ґрупа, на загал беручи, інтелектуально була на цілу голову вища од "новачків", що поступили в 1906-8 р.р. із семінарії і уявляла собою власне одну, міцно злилу с.д. партію, одначе, ні з боку цієї партії в цілому, ні у окремих представників її ніколи не було помітно намірів чи бажання навязати свої політичні переконання загалу. Ніколи ніхто з них не ширив програмок партії і ніколи не було чути промов про "~~єдність~~ ^{илюстрація} ~~єдність~~" українських соціал-демократів чи щось подібного. Праця "Громади" йшла майже ^{випередно} в напрямку національного і загально - політичного освідчення і, правда, українці із Дорпатської Громади майже всі виходили непартійні. Де-який поділ був лише в поглядах ^{що} до тактики, в національно політичній ^б ~~р~~ ~~оті~~, а саме-одні члени Громади клали натиск на політичну боротьбу, віруючи, що лише в наслідок політичних змін покращає становище української нації, другі ж уважали, що на першому місці повинна стояти культурно-освітня робота, бо лише вона виведе український народ на ясну дорогу. Пригадую, особливо яскравим прихильником цього погляду був товариш К. Він щиро не розумів і обурювався, як то можна серьозно ставитись, напр., до книжки про "Тактику уличного боя" /підручник про те, як будувати барикади під час революційних боїв, та які цвяхи і металеві три-

кутнички треба кидати під ноги коням, щоб на вулицях міста не могла оперувати кіннота і т.п./, в той час, коли українському народові бракує елементарної абетки...

В житті Дорпатської Громади бували ^і такі дні, коли вона ~~в~~ходила за межі свого помешкання і презентувалась публічно. Це було ~~в~~ Шевченкові роковини, а також в день балю, який, раз на рік, видавала Громада. Сі ж виступи, між иншим, були й джерелом її інсування. Треба сказати, що виступи Громади завжди були цікаві, голосні й яскраві: впорядкались вони звичайно у найбільшому Дорпатському міськійському театрі, і народу завжди бувало повно. Найбільше/нам ходило, звичайно, не про місцевих естонських обивателів, а, головним чином, про свою ж університетську ~~ні~~люблю публіку, передовсім же про студентів-росіян та різних общеросів. Відповідно до цього і йшла підготовка: ставилась українська песа нескладного побутового характеру, щоб її могли зрозуміти й неукраїнці і густо переспівалась українськими співаками. Що до співів, то в університеті уже так було і відомо, що українці по за конкуренцією. Та воно й не дивно: уявіть собі яку сотню семинаристів, що десять літ в обовязку вивчали "церковное пєніє" і, одночасно, стільки ж часу в власної екоти співали по різних хорах. Серед таких співаків кожний пятий сам був чи міг би ~~бути~~ бути регентом і прекрасно розумівся на співах. Тим часом, як це не дивно, і в таким хором бувало досить роботи: річ в тім, що часом одну й ту саму пісню подоляне співали так, кияне кінчали инакше, а полтавці щось там своє додавали у середині. Отже все це треба було зводити

"до одного знаменника". Крім того, виучували й юві пісні, - словом, пам'ятаю, - реґент нашої "Громади" пол^атвенець Орловський мав досить багато роботи, клопоту й хвилювань. А що йому завжди видавалося, що він хворий, то, на виставі, бувало, навіть і зляже... Одначе, робота реґета й співаків марно не пронадала: бувало, як виступить хор на сцену, та все в українських яскравих убраннях, - молоді хлопці, дівчата - то у публіки й очі розбігаються. А як заспівають, то уся зала й принишкне. Коли ж десь там під кінець балю парубок та дівчина підуть гопака, то публіка уже цілком не може стримати виявів свого захоплення. Росіяне - різні туляки та пермяк~~и~~ -, що часом уперше, власне, бачили українців, - в ажитації вискакують на кресла, очі у них горять, вони ледве сами стримують ноги та все приговорюють: "ішь, черті, хахли, гляді, как акталивають!"

Треба, одначе, сказати, що Дорпатська Громада вступила перед студентством та взагалі перед місцевим громадянством не тільки в "~~підприємств~~" "побутовщиною". Побутова песа та пісні ставились, як засіб притягти широку публіку та заробити більше грошей. Для того ж, щоби по знайомити студентство з українським питанням, Громада часом впорядкала у великому ж таки театрі лекції. Лектора запрошували із Петербургу, що був неподалеку од Дорпату - неподалеку на російській маштаб, бо треба було їхати дванацять годин, звичайно, когось із видатніших українських громадян, відомих й серед загально-російської публіки. Так, одного разу, в 1908 році, Громада запросила у Дорпат Софію Федоровну Русову, що була широко відома серед російської читаючої публіки, як співробітниця "Русского Богатства", педагог та гро-

мадськеї діячка. Памятаю, лекція п. Русової зібрала чималу аудиторію, і, дякуючи високим здібностям С.Ф., як лекторки, відбулася дуже успішно. Іншого, знову в разі приїздив у Дорпат із Петербургу, по запрошенню Громади, відомий у свій час журналіст і лектор, наш земляк Аробажин.

Позатим, Громада старалася притягнути до української справи також і професорів Дорпатського університету, що були походженням українці. Для цього їх запрошували на вечірки і втягали в більш відомі інтимні розмови. З серед цих професорів — земляків я памятаю професора політичної економії Міклашевського, по походженню чернігівця, що уважався на Дорпатськiм університеті одною з кращих наукових сил, приват-доцента Остроградського, що викладав фінансове право, а також професора геології М. Михайловського. При катедрі цього останнього працював тоді і уважався кандидатом на професорського стіпенціята майбутній член Директорії Української Народної Республіки Федір Петрович Швець. В той час п. Швець був молодим студентом, мав сильного баритона і на вечірках української Громади незмінно виступав із співом "Гетьмани, гетьмани", при чім мав великий успіх.

Чи пощастило Дорпатській Громаді перевести "на українську віру" своїх професорів-земляків, я так і не знаю. Відомо мені, що ~~одна~~ / і лише один із них, а саме проф. Міклашевський скоро по тім умер, застрілившись під час вакацій у своєму маєтку на Чернігівщині. Переказували, що причиною цього вчинку була гостра нервова хвороба професора. Що ж до професорів Михайловського та Остроградського, а може й інших, що були по походженню українцями, то про них, очевидно, більше знає наш старий

громадянин Аполінарій Серапіонович Маршинський. Річ в тім, що п. Маршинський у ці часи уявляв один своєю персоною "старше українське громадянство", яке існувало в Дорпаті по за університетом. В той час Маршинський був-коли не по мільяєсь-податним інспектором у місті Дорпаті і поза ним нікого із свідомих українців тут не було. Знаю, що А.С. мав досить живі звязки із студентською "Громадою" і, можливо, був ближче знайомий із професорами університету, що походили з України. На жаль, А.С. Маршинський у 1929 році помер, не залишивши записок про ту добу. Професорів же цих, по походженню українців, було тут не мало. Серед них передовсім ректор університету, що був перед Пассеком, професор математики Левицький, ^{професор історії права Марнавський,} далі-проф. на медичнім факультеті Курчинський, професор мінералогії, старий Тарасенко, нарешті, професор богослов'я, протоієрей Царевський. Про походження Левицького не треба було давати ніяких пояснень: по зовнішньому вигляду це одразу було ясно, - типовий дядюшка із Полащини, з шевченківськими вусами. Одначе, крім походження, оскільки знаю, пан Левицький нічого спільного в українством не мав. Професор Тарнавський перед Дорпатом працював у Варшавському університеті і був відомий, як дуже плодovitий вчений: випускав книжку за книжкою. Старий професор мінералогії Тарасенко славився серед студентів, як відомий добряга: часом, бувало, на іспиті він запитає студента, якого кольору той чи инший мінерал і ось студент не раз "бахне" цілком навпаки, напр., на чорний скаже, що білий. То проф. Тарасенко, боронь Боже, цього йому не зауважить, тільки легенько

V+) Це речення (в дужках) перенести ^{як} в прилітку ту сторінку.

усміхнеться^и делікатно поправляє: так, власне.... скоріще сірого... можна навіть сказати-чорного... Професор бою вловив Царевський у мої часи багато мороки зі студентами не мав, бо ж майже всі була семинаристи і нам з гори належалося по богослов'ю "дуже добре", хоч, правда, тоді вступали до університету й такі семинаристи, що скінчили семінарію більш, як десять літ тому. Й те саме богослов'я^{іє} встигли "дуже добре" забути. Проф. Царевський любив частенько перекинутись у "картінки" і студенти з українців, ^{що} також це любили, часом запрошували його до себе у гості. О. про-тоіерей-професор не гербував студентською кімнатою у три кроки й студентським чаєм і тут, власне, розказував, що він "теж малорос". Дуже легко припускаю, навіть напевне можу сказати, що список дорпатських професорів, - по походженню українців, - вище-названими ∞ особами не вичерпувався. Але всі вони-і ці, згадані мною, і не згадані-широ працювали на полі російської науки і культури, збагачували її своєю працею й науковими дослідками, навіть не уявляючи собі при тім, що працюють на чужому полі і занедбують своє. Навпаки, де які з них ще й тепер, після всього, що було на Україні, рахують себе "руськими^{ми} людьми", як ось хоч би згаданий дорпатський професор медицини Курганський, що засідає в Естонській Народній Раді, як представник російської меншости /те, що посол Серебряніков у Польщі/, а недавно їздив на збори Ліги Націй, знову таки, як представник тої меншости в державах Європи.

Цікаво, міг би хтось поспитати, який вплив мало існування українською "Громади" на інших/студентів, головню ж ро-

сіян. У відповідь на це питання прийшлося би зазначити, що, власне, головним завданням "Громади" була все ж внутрішня робота, а саме-виховання своїх громадян, по-за тим, в загально університетському масштабі, "Громада" ^{не} була ^{остільки} великою одиницею, щоб якось значніше впливати на російське студентство. Це студентство було розсіпане по різних своїх організаціях та земляцтвах і українським питанням зовсім не цікавилось, як не цікавилось взагалі національними питаннями, ^{юги} вважала їх в глибині душі якимось пустяком, над яким найліпше скорше перейти до порядку денного. Причиною цього було також і те, що в ці часи національні питання, ось хоч би і українське, не мали й сотої долі тої гостроти, що тепер. Раніше ставилася справа найбільше про права мови української в пресі та школі, - отже ці права майже кожна російська ліберальна партія застерігала національним меншостям у своїх програмах, в глибині ж душі, міркуючи, що це ось собі цяцка дитині, аби не плакала, і що ці "уступки" ніяких, властиво, змін в загальному життю держави не зроблять. Принаймні, наша найновіша історія, коли ми бачимо, як всі російські партії, од найлівіших до найправіших, щиро обурюються навіть "українізацією" на Україні, найліпше показує, чи задумувались коли небудь ці люде глибоко і серйозно над національним питанням. Отже те саме було й тоді-було поверхово-прихильне відношення до українського питання, бо того вимагав лібералізм, а дозволяло-глибоке переконання, що це справа зовсім не актуальна і, у всякому разі, "до чогось серйозного" не дійде. Так, принаймні, дивились жеруючі кола ^а Дерптського російського студентства, що стояли на чолі більших його організацій, як от "Російська Соціал-Демократична партія".

Партія", "Общество Студентов Мешиков", "Общество Студентов - Юристов" і т.п.

Цікаво зазначити, що українська Громада мала навіть досить довгий *сіндікат* з російським "Обществом Студентов-Юристов", а саме-наймали спільне помешкання, в яким дві кімнати займали українці, а дві правники, одначе, з умовою, що під час загальних зборів чи вечірок в якомусь товаристві, воно займає усі чотири. Оскільки пригадую, співжиття було цілком мирне і на протязі кількох років ніяких непорозуміннь між товариствами не виникало. Можливо, улегчувала справу та обставина, що серед членів товариства студентів правників було також багато наших українців і де хто входив також до Ради Товариства. Серед таких правників згадую, між иншим, нашого подоляка Левицького, згадую, як взірць непосидючости, що часом видає наша нація, нація, що ніби, як правило, "отличается медленной походкой к волам". Отже, п. Левицький, уже дуже "немолодий" тоді студент, був членом Громади і членом правління Товариства Правників. Здавалось би, це цілком нормально і з свого й досить би: коли ж ні, п. Левицький був неперемінним та й до того й активним членом ще доброго десятка товариств. Але й цього йому було мало, - то він не сам зачинав та засновував серед дорпатських студентів нові товариства що, правда, ні між собою, ні з Україною не мали нічого спільного: наукові, комерційні, спортові і т.п. Натурально, що наш універсальний громадянин абсолютно не міг справитись з усіма обов'язками, які охоче брав на себе, і з цього повставали непорядки в його товариствах і неприємности для самого п. Левицького. Одначе, п.

Левицький так звик до своїх "обовязків", що йому здавалось, ніби инакше й не може бути і як могли його зустріти в самих протилежних пунктах, здавалось би, чужого й непотрібного на Дорпату-ху~~ду~~^{цого}, заклопотаного, навантаженого, що біг кудись по якійсь 1001-ій справі... Пана Левицького я завжди згадую, коли ~~бачу~~ бачу часом, як не один наш земляк упаде в креселко, розкине ноги, витягне руки, позіхне, аж слези йому виступлять на очах та й скаржитися: скучно йому, небораці, нема чого робити!

Єдине чого вчилися студенти-росіяне од українців, так це пісень. При чім я тут маю на увазі не Дорпатську Громаду спеціально, а українців взагалі. Властиво, навіть трудно сказати-коли і де вони переймали ці пісні, - було таке вражіння, що росіяне хапали їх десь з повітря, що українська пісня ось так непомітно, побідним ходом, пливе з півня на північ, подбиваючи своїй всесильній владі цілі території. І, справді! Серед студентства у Дорпаті був один звичай, а саме-кожний студент, склавши іспита, мусів улаштувати своім товаришам-землякам "чай" з "кільками" та горівкою. Система іспитів у Дорпатському університеті була предметова, себ то студент здає іспити не в певний призначений термін, а коли вивчать предмет. Так ось сидить такий правник над римським правом два з полю виною місяці, остогидне воно йому страшенно, але вже коли "здасть" і повбудеться, то, на знак сеї радости, має впорядити традиційний чай з кільками, що були у Дорпаті дуже дешеві та з "випивкою". Ми, українці, що жили у великим Дорпатським студентським общежитті /бурсі/, це було яких

двісті номерів і де кожний студент або два мали свою ^{окрем} ~~бурсу~~ кімнату, часто спостерігали чи, властиво, чули, як росіяне справляли сі "чаї". Ото зберуться земляки калужане чи тверяне, випіють по чарці по другій, а там і співати почнуть. І нас, українців, завжди вражала надзвичайна убогість співочого хорового репертуару серед російського студентства: про^тспівають, бувало, "Вниз по матушке, по Волге", "Не осенній мелкій дождичек" і—"стой машина"! Далі гамір, крики: придумують ^ащоби таке заспівати і, нарешті, чуємо: "Реве та стогне", "Ой на горі, та женці жнуть"—і так далі в цьому ж стилі до глибокої півночі. Правда, часом такого накрутять, що й не пізнаєш, таке заведуть, що вука вянуть, це надзвичайно характерно, що цілий вечір тут неподільно панує український репертуар!

Дорпатський університет і його Українську Громаду я з певною ^{до}неохотою покинув через два роки перебування тут, ^{чи}перевіряю у 1909 шкільному році по міркуванням громадського і домашнього характеру до Київського університету. Тому, на великий жаль, не знаю докладно дальнішого життя і долі Дорпатської Громади. Із того ж, що знаю й чув виходить, що найбільш яскравим періодом життя Громади були роки 1906-9. Після 1909 року загальна політична ^ареакція торкнулась й цього кутика життя: Святійший Синод і вищі політичні круги перелякались масового руху семинаристів до університетів, до науки, на шкоду інтересам православної релігії та церкви. І, справді, в де яких епархіях, як от у Подільській, ^{6/}священнічі "вакантні парафії" нараховували ^{сб/}тоді десятками, а відповідних молодих освічених кандидатів священства бракувало—всі пішли до університетів. І треба було знову висвячувати на пасторів народу невідповідних кандидатів із

псаломщиків, -явище, проти якого боролись діячі православної церкви. Тому, після відповідних заходів цих кругів, у 1909 році семинаристам знову було відібрано право вільного, без іспитів, вступу до університетів, за виїмком, здається, Варшавського і то на певні факультети. Таким чином, через цю обставину з 1909 року припинився й наплив семинаристів-українців до Дорпатського університету, а через це стала мешати і підупадати також Дорпатська Українська Громада: бо старші, й, здебільшого, видатніші члени кінчали університет і покидали громаду, а нових людей майже не прибувало. Так само не знаю, як ^іколи власне припинила своє існування Дорпатська Громада та де знаходиться її архив. У всякому разі, треба рахувати, що перед великою війною 1914 року Громада ще існувала. В роках 1906-1909 головами Громади були: Олександр Міхновський, ^тполтавець, правник, небіж відомого українського діяча, адвоката Миколи Міхновського, що кінчив життя самогубством завдяки большевицькому режиму, далі-хемик, нині проф. гімназії у Польщі, по нині-автор цих рядків, а опісля, Віктор Леонидович Злотчанський, подолянин, як переказували, Олександр Крупський, подолянин, медик. Останній голова Громади чи останні члени ^{інформ} мусіли б ~~поцікавитися~~ громадянство або наші архивні музеї, куди передані і де знаходяться документи Громади, щоб історик нашого руху міг їх колись переглянути і простудіювати. А цього вони вловні заслуговують, бо Дорпатській Громаді, нарівні з іншими студентськими українськими громадами належить безумовно почесне місце в історії українського руху. Це особливе значіння студентських українських громад буде зрозуміле, коли ми зясуємо де які побутові риси життя тодішньої україн-

ської провінції. Річ у тім, що в ті часи десь на провінції, зокрема, скажемо, на Подоллю, університетський студент високої школи був дуже рідким явищем, і студентська "тужурка" та синій студентський картуз уважались чимось недосяжним та користувались великою пошаною й успіхом. Але ж до 1906 року ці студентські картузи з'являлись на провінції лише де-не-де і то в більшості по містах: то були синки поміщиків або їх управляючих, виключно із гімназистів, часто поляки, що з місцевою інтелігенцією не мали нічого спільного. Але ось з'явилися ці недосяжні тужурки з ^{Золотими} гудзиками, ознака глибокої учености і якоїсь загальної вишеступності, по-де-куди й у священничих родинах, в колах сільської інтелігенції, однак, як і з проповіддю українського національно-політичного відродження. І ось це мало величезне значіння для поширення на провінції ^{Української} ідеї: коли ще із семинаристом-українофілом міг змагатися батюшка, що кінчив ту ж семинарію, чи учитель або писар, що зустрічав по селах багато семинарської ^{СБК} молоді, то перед авторитетом студента університету вони пасували абсолютно на велику радість меншої братії-семинаристів, що в позиції свого старшого брата-студента черпали силу і заохоту для дальшої "агресивної діяльності". Спираючись на свій авторитет в провінції і використовуючи своє положення - "вільного студента", ці "нові елементи" провінціального товариства провадили тут дуже значну роботу, повертаючи ^{ноги} на лоно українства все ширші кола місцевого громадянства. Помагала їм у тому як раз ціла система виховання в студентських українських громадах, де вони мали під руками відповідну літературу, виступали з рефератами, брали участь в

діспутах і з'являлись на Україну озброєн~~ими~~^і дійсно солідним знанням по національно-політичним питанням взагалі, а по українському особливо. В дальнішому ж, як я уже зазначав, іменно це студентство дало перші значніші "шереги" української інтелігенції. І коли в роках 1910-17 ^{вс} зустрічали інтелігента з високою освітою-гімназіяльного учителя, кандидата на судові посади, молодого лікаря чи агронома, що заявляв себе свідомим українцем і до того виявляв національно-громадську активність, то перед вами безумовно був вихованець одної з українських студентських громад, розкиданих по університетах Росії, бувші семинаристи, поповичі. І треба зазначити, що ця, власне, інтелігенція творила, розгойдувала український рух в роках 1905-1917 і вона ж винесла на своїх плечах розбурхані стихії 1917-20 років. На це ми звертаємо увагу тому, що незнання або недоцінювання цих фактів приводить до кардинальних помилок, які, на мій погляд, й робить, наприклад, п. Микита Шаповал, коли чомусь неодмінно стар^ося за всяку ціну "активізувати" на українському ґрунті, серед української нації боротьбу з вірою, з релігією, що її має український наріц, а одночасно посіяти ворожнечу до українського духовенства і одсунути, викреслити його, яко чинника в нашій національно-~~політичній~~^{еті} визвольній боротьбі. Треба признати, що в цій своїй праці п. Шаповал робить безумовну помилку і як соціолог і як політик. Бо коли корінням своїм український рух так тісно зв'язаний з духовною верствою народу, то, очевидна річ, буде цілком проти природним і згубним для дерева насильно і штучно одрізувати його від коріння і поривати зв'язки його з тими *ушерелами*, що досі

годували його. Цим я не хочу сказати, що вся інтелігенція, яка ви-
 шла із духовних ^{сфер} ~~сфер~~ є дуже віруюча і страшенно клерикальна і
 боротьба з релігією її персонально ~~не~~ шкодить. Навпаки, кому на
 жаль, а кому на радість справа тут стоїть далеко не так. Але ві-
 руюча і невіруюча українська інтелігенція-а сеї останньої знач-
 но більше-може підсвідомо, але цілком ^и правильно відчуває і ро-
 зуміє всю ненатуральність і штучність роздмухування антирелі-
 гійної боротьби на українському ґрунті. Ми вважаємо, що в данній
 справі як раз розуміння і відчуття психології українського ^{те}
 народу диктує навіть безвірній інтелігенції, але тій, що зросла
 з народом і знає його, оцей такт і поведінку. Бо, справді ж, і
 в данному випадку треба вазначити, що в психології великоро-
 сійського і українського народів є значна різниця. І в той час,
 коли ми знаємо, що у Великоросії тут і там вже хрестят ці тей
 по большевицькому обряду, називаючи їх Ленінами й Октябринами,
 бо так вимагає програма партії і велить начальство, то на Укра-
 їні ми чуємо про це дуже рідко, а, навпаки, спостерігаємо сильний
 церковний рух, рух ^т протесту проти насильного втручання в душу
 народу з партійними програмами. Це у свій час, в 1917 році, добре
 зрозуміли й українські с.д., ^{і українські с.-р.,} у програмах яких стоїть боротьба
 "з забобонами", але які цієї боротьби слушно не розпочинали.
 Коли ж її розпочинає п. Шаповал, то це може навіть дивувати, бо,
 як вдумливий соціолог-аналітик в інших випадках, він мусів би
 взяти правдиву лінію і в данному разі. А так його політична
 програма-організація всенародньої визвольної боротьби, - оскіль-

вона побудована з допущенням тих помилок, оскільки вона легковажно викреслює з єдиного національного фронту такий вражливий і такий органічний фактор народнього життя, як релігія й духовенство і оскільки тим самим замість єдиного фронту, спрямованого на зовнішнього ворога, утворює внутрішні фронти, що ма^{ють} ~~ють~~ взаїмно поборювати себе, — така програма наперед засуджена на провал.

Але повернусь до теми ~~Другою~~ по чисельности студентською громадою була громада студентів-українців у Варшавському університеті. Громада ця також існувала досить довго, — а саме від року 1906 і до війни 1914 року, отже майже десять літ. Вона ни значалася, як я уже зазначив, у порівнянні з іншими громадами великою чисельністю і значною активністю, отже цілком натурально очікувати, що колись українське громадянство буде мати докладну історію життя і діяльності ~~цеї~~ ^{її} громади. Поки ж цього нема, я дозволю собі поділитись тими відомостями-згадками, які у мене залишилися про цю громаду. Мушу, правда, зазначити, що сам персонально я ніколи членом Варшавської Громали не був і особисто з життя сеї громади не спостерігав, але сталося так, що в організації і в життю зазначеної громади брала найбільш активну участь група подолян-бувших семинаристів-моїх знайомих і приятелів, од яких я, власне, й чув дуже багато про Варшавську громаду. Ся подільська група-Григорій ~~Стебур~~ ^{Стебур}, Федір Сумневич, Юрко Богацький, Арсен і Сильвестр Чернявські, Микола Вікулз, ~~_____~~, Федір Томасевич, Ольга Ватач, Олекса Приходько. Не заперечую, що, десь

певне, так само діяльну участь у житті громади брали студенти-вихованці й інших семінарій, але їх ^яне ~~знаю~~ знаю, тому й не знаю, за виїмком, правда, Степана Павловича Шижковського, з Київщини, відомого українського діяча, дуже ретельного громадянина, а тому "старого-престарого" студента. Все ж у мене залишилось таке враження, що пр^извід Варшавської громади спочивав у руках полян. Цікавою й характерною особливістю Варшавської студентської громади було те, що вона не задовольнялась внутрішньою роботою серед своїх членів-студентів, а, навпаки, зразу ж ^поставила діло "на велику скалю" і поширила свою діяльність на цілу Варшаву. Я запитав раз цих молодих хлопців ^у яких енергія і запал аж переливались, де вони знайшли українців у Варшаві.

— Ого, українців у Варшаві нема, але малоросів скільки хочете!

— А як же ви їх пізнаєте?— Дуже просто. Беремо Варшавський адрес-календар і видовлюємо всі прізвища на "ко", "енко", "юк", "ський", з православним імям-і готово! Тоді під паху "Кобзаря", "Раду", статут "Громади"-і гайда по квартирах. На початку візити "енко" має вигляд здивовано - переляканий і ніяк не може зрозуміти, чого від нього хочать, потім, огов^кавшись, починає згадувати Київківку на Луб^ещині чи Якимівку біля Черкас, а далі ми уже використову^{ємо}вали його для української справи, остільки, оскільки це дозволять внутрішні предмети "енка" і сума зовнішніх обставин. Але в тій чи ^діншій мірі він наш безумовно.

І, дійсно, Варшавській Студентській Громаді пощастило утворити у Варшаві ще загальну українську громаду, до участі в якій вони потрапили притягнути низку професорів Варшавського

університету і досить багато високих і ^{жч}нижчих урядовців-малоросів, що служили по численних варшавських російських установах. Згодом, любенько і помаленько, навіть для себе непомітно, ці малороси, під умілим і тактовним керівництвом молоді, ставали свідомими українцями і патріотами, а один із таких—видатний професор медичного факультету Гутніков став прекрасним і блискучим головою Варшавської Громади, припечатавши свою вірність українській справі героїською смертю ~~у~~ руки большевиків, які розстріляли його в перших роках революції в Ростові на Дону, куди був евакуований під час війни Варшавський університет. Не бравши ніякої участі у Варшавським українським життям, трудно мені говорити про головніших і менш визначних діячів студентської і загальної Варшавських громад, повторюю—вся акція проводилася спільними дужими зусиллями згаданого гуртка молоді—однак, серед ~~цєї~~ молоді безумовно визначилася фігура трохи старшого літами і значно старшого громадським досвідом Григорія Степури, якому й належить ^{видатна} роля в українському рухові у Варшаві.

Степура... У нації „не такої „подлої“, ^{жч}) як українська, сей незначний патріот, що має за собою більше як чверть віку безустанної повсякденної великої і дрібної праці для української ідеї,

~~х)~~
Сей епітет запозичаю на разі із словника де-кого із наших дуже відомих/і дуже заслужених українських патріотів що ужива^{ли} його під час інтимних бадачок в момент розлуки/пок. Е. Х. Чикаленко/Зрештою, справедливість вимагає зазначити, що ми дуже стараємось, аби ~~цей~~ епітет дістав у нас всі права горожанства...

безумовно уже давно бучно одсвяткував би двадцятипятилітній ювілей своєї громадської діяльності і Степура звали б не тільки вузькі кола інтелігенції, але й трохи нація... Ну, але у нас воно инакше. Між тим, Григорій Калістратович Степура-постать цікава і далеко не буденна. Треба сподіватись, що хтось там подасть українському громадянству повний перебіг дотеперішньої діяльності Г.К. Степури, гадаю також, що громадянство дістане колись до своїх рук і спогади Г.К., тепер же я обмежусь кількома даними, що відомі мені. Г.К. Степура-син старого земського фельдшера, по походженню подолянин: він народився, ~~і~~ виріс і жив у містечку Іванці, в 15 верстах від Камянця, - у тому самому Іванці, що стоїть на березі Дністра, на кордоні з буковою Бесарабією, а тепер Румунією, як раз напроти міста Хотина, у тому ~~сам~~ самому Іванці, що відоме ширшому українському громадянству і воїнству з часів наших останніх відступів і наступів з-за Збруча в 1919-1920 роках...

Містечко Іванець звичайне собі, характерне для правобережної України, жидівське містечко, нічим не примітне. Впрочім, мушу зазначити, що я можу ~~се~~ собі дозволити так говорити виключно лише користуючись відсутністю Григорія Калістратовича, бо, в противному разі, він би страшенно обурився і почав би безжалісно тягати нас з читачем, як то вже й бувало, по околицях та по закутках Іванця, показуючи руїни кам'яних фортець, останки бувших земляних споруджень і оповідаючи при тім про славне минуле Іванця і про не менш блискуче його майбутнє. А привісиви до сво-

сеї гостинної хати-бат'ківського гнізда, він все це аргументував би, демонструючи свій домашній музей: кімнату, густо завішану запорізькими фузіями, турецькими шаблями, старовинними портретами та заставлену важкими гранатами, кавалками закамянілого дерева і кістками якогось нечуваного звіра. Все це, разом з мідними й срібними турецькими та польськими монетами, Г.К. роками любовно збирав в межах свого улюбленого Іванця, являючи собою рідкий у нас приклад розумної любови до рідної землі і високо-культурного відношення до своєї старовини. Г.К. Степура учився в Кам'янецькій Духовній Школі, а далі в Подільській Духовній Семинарії. Однак, сеї останньої не скінчив: молод~~шим~~им юнаком, він у третій чи четвертій класі захопився українством - під чиїми впливами я навіть не знаю, ^{до} це було до приходу в Подільську Семинарію В.М. Чеховського - і з того, власне, часу починається у Степури безперервна праця на українській ниві і зв'язані з нею приємності і неприємності. Отже, через українство він вийшов-чи, як тепер кажуть, "його вийшли" із Подільської Семинарії і мусів шукати притулку в інших місцях. Не знаю уже яким способом Г.К. опинився аж... у Тифлісі, де й закінчив Духовну Семинарію. Його мрією було вступити до університету на юридичний факультет, а що в той час-це було в 1903 або 1904 роках - семінаристам вступ до університетів ^{був} заборонений, то Г.К. попадає до Харкова, у Ветеринарний Інститут. Тут він, як студент, як більш вільна людина, кидається у вир українського національно-Зромадського життя, приймаючи найгарячішу участь у всіх товариствах, гуртках, організаціях, будучи їх діяльним членом, ініціатором і душою. Уже через рік

вступ до університетів семінаристам був дозволен^{ий}, ~~отже~~,
 Степура залишається у Ветеринарному Інституті ^{ще} три роки і лише
 після того переводиться до Варшавського університету.

Одного разу я випадково запитав Г.К., чого він так довго зат-
 римувався у Ветеринарнім Інституті, коли мав намір і можливість
 перевестись до університету.

Г.К. розсміявся: ви питаєтесь чому? - Не мав часу!

-Як то? За три роки не мали часу перевестись? Не уяв-
 ляю собі!

А я дуже добре уявляю! Думаєте, я не хотів перевестись
 або не розпочинав свої справи? По-починав кілька разів - та не
 вдавалось, все щось перешкодить!

??

-Та, от, бувало, твердо рішиш, що вже, нарешті, треба роз-
 почати: станеш у чергу до віконця секретаря / по студентським
 ділам і чекаєш. А черга, як вам відомо, по високих школах у Росії
 довга: стоїш, бувало, годину, другу, ось ще кілька коле^г і ти, нарешті,
 коло віконця. Коли тут зненацька коло тебе задиханий і мокрий
 товариш з якоїсь громади чи театрального гуртка або комісії:
 виявляється, шукає мене дві години по якійсь надзвичайно важ-
 ній справі, - не то з рефератом виступити, не то перуків цістати.
 Нічого робити, - кидаєш чергу і біжиш, а потім поки то знову збе-
 рещя стати в чергу! Але ж біда в тім, що мені ні одної черги
 приятелі не дали достояти до кінця, ось так і задержався... на
 три роки...

І це не анекдот, а суцзя правда, так характерна для Степури. Тут

він увесь, як у дзеркалі. Громадяни передовсім, надзвичайно енергійний, рухливий-він завжди коло якоїсь з громадської справи. А принадна, весела вдача, уміння згромадити і заохотити людей до праці, робили його всюди "душею" "діла". Тому не давно, що Степура всюди і завжди був потрібний і через півтори години його вже починали шукати.

Перевівшись до Варшавського Університету, Степура, натурально, увійшов з головою до життя студентської "Громади" і розквіт української справи у Варшаві в роках 1908-1912 у великій мірі діло Г.К. Степури. Після закінчення університету, Степура не вступає на державну службу, осідає у своєму Іванці, як адвокат. Довіря до нього окружного селянства дає Г.К., як молодому адвокату, не погану практику. Одночасно Г.К. вживає засновує у Іванці "Просвіту" і провадить тут культурно-національну працю. Але це продовжується короткий час: в 1914 році вибухає світова війна, прикордонна смуга евакується, Окружний Суд виїзжає із Кам'янця і Степура залишається без практики, маючи велику родину. Тому й він примушений покинути Іванець і перебирається аж у Суми: тут стає секретарем повітової земської управи і знову захоплюється громадською роботою. В Сумах застає його в 1917 рік, але, з вибухом революції, про Степуру негайно згадують на Поділлі і телеграфічно викликають його "до дому". Роки 1917-1920 - й для Степури час різноманітної і відповідальної праці: - двічі він був на посаді губерніяльного комісара Поділля-за Центральної Ради і під час повстання проти гетьмана; за гетьманської

влада він повертаєть ся у Іванець, де дістає посаду миро вого судді, а в 1919-20 роках знову вертається до своєї адюкатської практики. Одночасно він не перестає турбуватись про свій Іванець і, після низки заходів, добивається заснування у Іванці української гімназії, для якої знаходить помешкання, здобуває місцеві кошти і тому то дібне. Разом з тим Степура має час пам'ятати також і про Іванецьку старовину та клопочеться перед Подільським Губерніальним Земством про невелику допомогу для заснування у Іванці справжнього музею, куди він передає й свої збірки. І що може зробити любов до справи! Губерніальне Земство видає якусь невеличку ^{одноразову} допомогу і, за силою найріжноманітніших справ, власне й забуває про цей факт. Але яке ж було мое здивування, коли, ~~коли~~ проїзжаючи в 1920 році через Іванець в останній раз, бо в далеку путь, на еміграцію! - я побачив в центрі містечка ліпший будинок, добре побілений, а на ньому напис величезними літерами: "Музей Подільського Губерніального Земства". Се був ~~печаток~~ ^{наслідок маляцтва} матеріальної допомоги! Помалу по сусідству ^в через Іванець, за Збруч, наш український військовий обоз липневим ранком 1920 року і сумно мені стало, що переривається розпочата робота, що топчуться брутальною ногою по широкій Україні перші квіти вільної народньої самодіяльності. А як же мусіло бути сумно Г.К., що дбайливою рукою зібрав кожний камінчик, кожне жезлішко і мріяв створити-майже створив-культурну інституцію, окрасу рідного міста! Де тепер той музей і що в ньому? Знаю, що хата у Г.К. - укрхане родинне гніздо його-знищено дощенту і розкопано ворогами в пошукуванні за зброєю. Чи не поділила сеї долі й білень-

ка, як голубка, скормна молоденька інституція-Іванецький Музей-дар благородного мужа рідній Країні...

Але вертаєсь до веселіших часів, до тих часів, коли наша Варшавська студентська молодь ще не зазнала прикрих розчарувань великої новітньої Руїни, і коли ще не снилось їй, що мусить закочувати гіркого хліба еміграції за своє праве діло. Тоді у Варшавській Громаді гуділо, як в доброму вулею, а молода енергія аж переливалася. Хотіли зукраїнізувати цілу Варшаву! Засобом же для цього-був знаменитий Варшавський студентський хор. Знаменитий тому, що про нього гуділа ціла Варшава й знала уся свідома Україна, знаменитий також і своєю ^{особливого} ~~знаменитою~~ організацією. Загалом же для Варшавських українців хор був центром усього життя-се була й громада, й клуб і початок всякої української акції. На підставі всього, що мені Варшавські українці оповідали про свій хор, треба зробити висновок, що, безумовно, причиною блискучих виступів хору були--загал хористів і любов до справи. Але у Варшавськiм хорі одіграла // певну ^и дуже велику роль сама організація хору, що була заснована на нових підставах. Річ в тім, що до останніх часів у нас, на Україні, велося та й тепер десь певне ведеться, що уся справа хору-чи то світського чи церковного-лежить на однім лише регенті. Регент завідує художньою частиною справи, але ж на нього упадає і вся адміністрація: він притягає хористів до хору, він примушує їх, щоб ходили на сніванки, ^{не} щоб ~~не~~ спізнавались, він організує переписку нот і тому подібне. Між собою хористи нічим не зв'язані, уявляючи механічний

40
27

колектив, що після співанки розпадається. В організації Варшавського студентського хору було введено нові засади: хор-це товариство, що має свій статут і кожний хорист-це член товариства, що має свої права і несе певні обов'язки. Одного бажання мало, щоби співати у хорі: людина лише тоді стає членом хору, коли її приймає ціле хорове товариство. Товариство ж приймає нового члена по рекомендації старих і лише тоді, коли новий член дасть зобов'язання підлягати правилам, існуючим у хоровім товаристві. Товариство обирає свій виконавчий орган-раду хорового товариства на чолі з головою, старостою хору. Староста разом з членами ~~ради~~ ради провадить всю адміністративну справу хору: він повинен знати всіх членів, слідкує за акуратним одвідуванням співанок, дбає про місце для співанок, про переписування нот, про матеріяльні засоби для хору і тому подібне. Все це він робить не сам, а має своїх помішників-старост в кожній партії: сопрано, альта і т.д. Сі останні мусять точно знати адреси членів своєї партії, причини неявки того чи иншого хориста, а також мати в порядку всі ноти своєї партії. За те на реґента хору упадає лише художня частина: коли він виходить до хору-все готове, йому застається тільки піднести капе^{ле} ~~аль~~стерську паличку. Така організація хору дала блискучі наслідки. Хор придбав величезну популярність, - і стати членом хору було не ласкою хориста, а, навпаки, великою честью, яку виказувало новому члену хорове товариство. За неявку на співанки до трьох раз без поважної причини хорист виключався із числа членів товариства.

Оповідали, що сеї карі боялись, як вогню.

Старостою хору в Варшаві був як раз Г.К.Степура. І ~~це~~^{чи} це не було найкращим доповненням цілої організації: людина веселої вдачі, прекрасний оповідач, особливо в гумористичному жанрі, він завжди утворював у хорі легку товариську атмосферу. Прекрасний організатор, він-кажуть-знав, яким способом можна добитись по телефону до кожного півчого. Особливо трудно було у відношенню до партії дискантів та альтів: се здебільшого були не студентки, а місцеві панночки, доньки відкопаних у Варшаві "малоросів", що розкидані були по цілому місці.

Робота в хорі та "Громаді" так захоплювала Степуру, що він "безбожно" запуслав^{ва}сі свої академічні та персональні справи і лише коли дістав вістку із Жванця про намір дружини приїхати до нього, то з переляканим виглядом оповідав усіх, що до нього "їде ревізор"- і брався до іспитів.

Регентом Варшавського студентського хору незмінно на протязі 5 чи 6 літ, до виїзду із Варшави, був Олекса Приходько.

Виступи хору відбувались у великих Варшавських театрах при повнісенських зборах. Оповідали, що на концерти приїздили офіцери із сусідніх міст, навіть із Брест-Литовська і, часом, спізвившись, впрошувались хоч би постояти.

Згодом, після революції 1917 року, коли на Україні почалась широка культурно-освітня акція, принципи організації Варшавського хору було перенесено до Києва і звідси по такому-ж зразку почали засновуватись і ширитись по цілій Україні так звані "національні хори".

В 1911-12 роках з Варшавського університету вернулася на Поділля низка укінчених філологів, правників, природників, *і т.д.*, більша частина з яких, правда, попала незабаром у світову війну. За те в 1917 році всі ці ~~випускники~~ ^{молоді} прапорщики і поручники надзвичайно спричинилися до українізації армії. Серед них Арсен Петрович Чернявський, С. П. Чернявський, Ф. Сумневич, Ф. Томасевич і багато інших.

Де хто із Варшавських університетів обрав собі згодом наукову ділянку і працює ~~в~~ ^в її напрямку. Між ними професор *Подоляк* Академії Микола Вікул-~~по~~ катедри хемії і доцент тої ж Академії Арсен Чернявський-по катедри мінералогії.

Взагалі треба ^в зазначити, що у Варшавському університеті Поділля було представлено дуже численно. Майже всі студенти того періоду /1908-1912 р.р./ щасливо закінчили студії і на Україну вертала молода, енергійна, ідейна гвардія. В 1917 році вона вся стала до національної праці, виконуючи найвідповідальніші завдання. Але прийшло лихоліття, ворожий режим на Україні, злидні на еміграції-і спинився побідний розбіг, приморозило цвіт-і марнується, розтрачується на дрібну життєву боротьбу велика національна енергія...

Третє місце по числу Подолян треба признати Студентській Громаді при Петербурзьких високих школах. Хоч тут же належить зазначити, що, порівнюючи з Дорпатом і Варшавою, кількість подолян була в столиці ~~менше~~ трохи менше, не вважаючи на те, що у Петербурзі були юни не тільки в університеті, але також Політехнічній ^{та інших} ~~в~~ ^{і т.д.} Технологічному (Інститутах) у Духовній Академії та ~~інше~~.

Правда, до тих же школ приїздили учитись також і скінчивші Кам'янецьку гімназію та Кам'янецьку середню технічну школу, але, оскільки знаю, ні вони з Громадою ні Громада з ними не мали нічого спільного і, як се не дивно, я не пригадую ні одного студента із скінчивших кам'янецьку гімназію, що був би членом Петербурської Студентської Української Громади.

Зрештою, що до студентів із кам'янецьких гімназистів, то Петербурська Громада зовсім не була виключена^{н.в.}. Тоді саме спостерігав^{лосі} і у Київських та Одеських університетах, куди головним чином вступали кам'янецькі гімназисти, теж було з ними і по інших високих школах. Здається, чи не одиноким виїмком серед гімназистів був у ті часи нинішній доцент Українського Педагогічного Інституту ~~Степан~~^{Титович} Степан Риндик, що був членом Української Громади при Київському Політехнічному Інституті, куди він вступив по скінченню кам'янецької гімназії. Решта ж сеї публіки — треба правду сказати — ніякого інтересу до української справи й не тільки української! — не виявляла. Їм дуже подобались великі міста, в яких вони учились, імпонувало їм також приїздити до Кам'янця на свята та на літо, коли їх, як "столичних львів" зустрічали місцеві закохані панночки, а вони, в своїх студентських синіх "тужурках" та обляшних рейтузах гордо походили парами по Поштовці та Шарлотці...

Отже зовсім не те уявляв із себе "бурсак", що потрапив до вищої та ще й спеціальної школи у Петербурзі. Для цього йому треба було "догнати" уся математику, роблючи це поруч з

з своїми богословськими науками, видержати страшний конкурс, побороти ще низку різних перешкод і аж, нарешті, добитись свого! Це могли "доказати" лише люди сильної волі та взагалі серйозні і ось тому тий семінариста— студента ~~як~~ так відрізнявся від студента-гімназиста.

Вертаюсь, однак, до Петербурської Студентської Громади. Але перед тим мушу оговоритись, що, вживаючи загальною виразу-Петербурська Студентська Громада, я не зовсім точний. Річ в тім, що у Петербурзі було, як відомо, багато високих шкіл і у кожній із них, загалом взявши, училось не мало українською і молоді. Тому, як мені оповідали, майже в кожній високій школі була своя українська студентська громада чи хоч гурток. Отже такі окремі громади чи гуртки були— в Духовній Академії, Історико-Філологічному Інституті, Політехникумі, Лісовому Інституті, Військово-Медицинській Академії і т.п. При Петербурському університеті існував офіційний "Кружок україновіденія". Це була інституція, що, під скромною назвою, об'єднувала дуже велике число українців Петербурського університету. Працями її офіційно керували проф. Валтер і приват-доцент Олександр Грушевський, але фактично "Кружок" далеко виходив за межі суто-академічної установи і був до певної міри центром українського життя не тільки університету, але й цілого українського Петербургу. Поза цим у Петербурзі існував загально-український клуб. Цей клуб існував поза всякими школами, як об'єднання старшого українського громадянства, але до клубу входила і великий вплив мала такою членна українська молодь із різних високих шкіл. Так

приблизно виглядало українське життя у Петербурзі до 1908 року, коли, за починком видатного і з енергійного діяча того часу, студента Нерошова, було засновано загально-студентську Громаду, яка об'єднувала всіх студентів-українців, що студіювали на високих школах російської столиці. Чи з заснуванням цієї загальної громади припинили своє існування окремі громади я, на жаль, не знаю, так само не доводилось мені чути, як вони жили і що робили. Мушу лише зазначити, що Петербурська українська колонія і стара особливо студентська були дуже численні і сильні. Про це свідчить хоча би той факт, що юли у Петербурзі, було засновано, приблизно в 1908 році, курси українознавства виключно для студентів ~~високих~~ високих шкіл, то, як мені згодом оповідав я один із лекторів тих курсів п. доц. Ф. П. Слюсаренко, - на лекції приходило дуже багато народу - чоловік сто п'ятдесят: ціле море людей в самих різноманітних формах: універсанти в "тужурках", технологи і політехники в "еполетах", студенти Військово-Медицинської Академії у військовій уніформі і тому подібне. Але ж треба думати, - що на лекції приходили далеко не всі студенти-українці, не кажучи вже про "малоросів". Згодом революція 1917 року ~~в~~ викривала, оскільки велика з українська колонія існувала у Петербурзі і оскільки сильна там була українська організація. Тільки при допомозі її, очевидно, могла відбутись у Петербурзі та славнозвісна величава українська демонстрація на початку революції, що здивувала усю столицю. Що до кількості самої студентської молоді, то, по оповіданню того ж п. Слюсаренка, ~~коли~~ коли літом 1917 року було ухвалено постанову про організований від'їзд студентства на Україну, де тоді кипіло національно-політичне життя, то

лише з одним із перших ютятив одіхало до Києва 60 чоловік, здібних негайно стати до більш відповідальної роботи.

Всі ці відомості, які я мусів знати лише в зв'язку із своїми споминами, є, очевидно, тільки уривками чи обривками тої великої каритни життя і діяльності українських студентських організацій у Петербурзі, що колись мусить з'явитись на світ, як що ми не хочемо, аби цілі періоди її до того надзвичайно цікаві і важливі-випадали з історії нашої визвольної боротьби.

Що до студентів - українців з Поділля, то в житті Петербурської Української Студентської Громади в той період їх брало участь десь певне чоловік двадцять.

Найвидатнішими серед них були: Віктор Онуфрієвич Ніснечевський - тоді студент Військово - Медичинської Академії, Григорій Константинович Голоскевич-Фільольоґ, Кость Віталевич Шероцький - історик мистецтва і Михайло Антонович Корчунський - правник. Сім людам, по справедливості, належить дуже видатна роль у цілому українському житті в *Петербурзі*. Крім того, ^{бу} були ще в Громаді і працювали в ній ~~чоловіки~~ ^{чоловіки}: Павловський, Барницький, а, крім того, учились по вищих школах Петербургу Бурмістренко, ^{Ротом Раєвський,} Гулеви-^{Брати Анастасій та Євген}чі, але чи були вони в Громаді - мені невідомо.

Треба ^ззначити, що праця членів студентської Громади у Петербурзі мала зовсім ^{інший} інший характер, ніж та робота, яку переводили "Громади" хоч би у Дорпаті чи Варшаві. В той час, коли робота тут була все ж більше внутрішня, українське студентство в Петербурзі було поставлене перед можливістю широкої політичного

характеру: річ в тім, що в ту пору як раз ^{зібралась} у столиці Росії перша, а далі й друга Державна Дума. До обох ~~цих~~ російських парламентів, як відомо, понали членами в досить значній кількості українські селяне, а також кілька інтелігентів-свідомих українців. І ось перед українцями в Петербурзі повстало негайне і надзвичайно велике завдання: створити в Думі українську парламентську фракцію. При інших обставинах це завдання, можливо, й не було б таке тяжке, але ж в данному ~~в~~ справі представляла величезні труднощі. Все це думське селянство із України уявляло собою абсолютно несвідому національно масу. Було їх в Думі чоловік 50-60, а свідомих українців-інтелігентних між ними чоловік 5 - 6.

Але мало того, ~~багато з селян-членів~~ Думи прийшли в Думу, як кандидати крайніх правих російських партій, - як от "Союз Русского Народа", що роз^{зо}рнув у ту пору на Україні величезну агітацію. І ось, не дивлячись на все, не дивлячись, що праві російські організації старалися ~~і~~ ^{міцко} тримати в своїх руках і під своїм впливом всіх членів Думи-селян, - справу треба було зробити. І її було зроблено: в першій і в другій Державній Думі повстала велика і впливова українська фракція.

В цій великій роботі як раз почесна роль належить студентській Громаді, а серед членів "Громади" - найбільша заслуга В.О. Писнячевського. І, дійсно, в цій справі Писнячевський розвинув тоді дуже енергійну акцію. Ця акція виявилася і в організації самої фракції, і в заснуванні цієї красно редагованої газети-органу української фракції і, нарешті, в численних ~~я~~ ^к талановитих

тих листах, що надсилав тоді Піснячевським у Київ, до "Громадської Думи". В цій акції безумовно допомагали йому й інші члени "Громади, але здалека було видно й було чути головним чином про діяльність Віктора Піснячевського.

Другою цікавою постаттю серед членів студентської "Громади" - поцелян був покійний тепер, а тоді молодий, надзвичайно симпатичний юнак Кость Шероцький. Де у семінарії, як я згадував, він друкував по ночах проклямації для селян, але де далі його все більше захоплювала наукова робота, саме історія мистецтва, передовсім українського. І Кость Шероцький швидко визначився на історичному факультеті Петербурського університету, як видатна наукова сила. Ще в ті часи - студентом - К. Шероцький почав публікувати одна по одній свої розвідки, що уважались інтересними й цінними. А літом він їхав у свою рідну Білоусівку, Гайсинського повіту. Тут, однак, він майже не одпочивав - його, великого знавця з і аматора українського народного мистецтва, - непереможно притягали всі оті наші прекрасні вишивки, хатні орнаменти і тому подібне. Напам'ятаю, одного літа він забрів зі своїми челяданами до нашої хати, у Кам'янці. Приїшов заморений, ледве ноги притяг. Почали ми питати Костя що і звідки. Виявилось, до Кам'янця по справах, а оце "по дорозі" скочив на Мукшу / село під Кам'янцем /, бо бачив там дуже цікавий орнамент над призьбою чи на самій призьбі і ось - треба було неодмінно перемалювати, - не ївши і не пивши. Пригадую, що ми, - його товариші, - ставились з належним респектом, як українці, до народної штуки, але практично не розуміли того великого захоплення Костя Шероцького вишивками, мережками та глиняними мисками,

що продавались на Кам'янецькому базарі.

Кость Шероцький виявив себе чоловіком дуже серйозним і твердої волі. Зацікавившись мистецтвом, він, не розкидаючись, твердо пішов по раз наміченому шляху. Працевдатність його була колюсальна: в п'ять годин ранку він уже сидів за робочим столом і так до пізньої ночі. В цім і була таємниця його надзвичайної продуктивності-низка праць, що вийшла, коли йому не було ще й трицять літ. Цєю своєю працевдатністю, відданістю з уродженими здібностями й любов'ю до справи, К. Шероцький досить швидко досягнув визначної наукової кваліфікації: він став доцентом Петербурського університету. Товариші оповідали, що це далось йому дуже не легко: професор-великорос Айналов, при катедрі якого працював К. Шероцький, ніби то не дуже поділяв його наукові інтереси: українське мистецтво. Та й по за тим була загально відома всім терниста дорога дорога, яку ~~є~~ мусів перейти у Росії кожний, що хотів ~~з~~добути наукову ступінь.

Треба, одначе, зазначити, що Шероцький, при всій своїй ~~видатності~~ ~~та~~ відданості науці, не був лише сухим ученим, - він дуже цікавив усіма проявами українського і взагалі громадського життя, і брав у ньому жваву участь. Так, на українських курсах/українознавства у Петербурзі, що про них я згадав вище, К. Шероцький був незмінним лектором по історії українського мистецтва, велику роботу він провадив у "Кружке україноведения", так само кожна інша ~~акція~~ акція українського студентства у Петербурзі не переводилась без його близької участі. А одного разу, в зв'язку з українськими кам'янецькими справами, Кость Шероцький поїхав навіть

"на лаву підсудних" по "літературному цілу". Справа ця, по суті, була дуже маленька й дрібна, але про неї варто оповісти, бо вона характеризує положення українства в ті часи—1906-7 роки, а також загально — "нрави і обичаї" тої доби. Отже, був у Кам'янці, правильніше, наїзжав до Камінця, до своїх батьків, на свята один студент Петербурської Військово-^о Медициньської Академії М. Се був тип "феррика" — білопідкладника^о; одягнутий з голочки, та ще й у військову форму Воєнно-Медициньської Академії, він на всіх балях та зібраннях, на вулиці, на бульварі був перший чоловік-цар і бог-мрія усіх кам'янецьких панночок. До українства М., само собою, ставився з призирством та насмішками, що мав необережність занадто голосно виявляти перед однією своєю знайомою, цікавою панночкою з української родини, що була також знайомою й Костя Шероцького. Але мало того: одного прекрасного зимового дня, на катку, де було так весело пролітав приємний сніжок, сей пан студент допустився нечуваного в анналах Кам'янця скандального вчинку: подумайте собі, він обережно зняв з каракулевої кофточки панночки, з грудей її, дві лапастіх сніжинки. Нинішній читач, що перейшов через ^{сучасну} мораль іронічно поміхнеться. Добре вам посмікатися, але ж тоді... в Кам'янецькім товаристві,.... такий рух-.... фі, це ж вершок невихованости й нахабності... Отже Кость рішив не подарувати цього шюту й "україножеру" — і полетіла в Київську "Раду" кореспонденція. "Рада" надрукувала, семинаристи газету у Кам'янці розповсюдили і, хоч пана М. було названо там лише одною літерою, всім було ясно про якого йде й мова й ^{що} "до чого"! Газета ходила по руках, нею зацікавились

на велику радість українців ^{навіть ті, що до сеї пори ніколи} ні одного слова по українськи не бачили, а пан Ш. був осоромлений і оскандалений на усе місто. Ясна річ, - треба було "реабілітуватися" і ось п. Ш. притягнув редакцію до "одповідальности". Однак, Кость Шероцький з авторством не крився-і ж у Кам'янці виник "процес", - подумайте собі, - перший "український" процес, де на суді буде фігурувати українська газета та/де й, чого доброго, будуть самий донис читати по українському! До Шероцького зголосились свідки-українці, запропонували свої послуги-як то буває-поступовзі адвокати і якомсь в літі 1907 чи 8 року відбувся у Кам'янці "суд". Кость Шероцький не захотів сидіти за перегороцкою "на лаві підсудних", де звичайно сидять конокради й розбишаки й голова суду дозволив йому сісти на стільці коло адвокатів. Костя засудили-майже звичайно у випадках "образи чести" в друкові засуджують-на три дні, здається, з заміною штрафом. Осв так у Кам'янці відбувся перший український "літературний" процес.

У 1918 році, коли у Кам'янці було засновано Український Державний Університет, Костя Шероцького-тоді уже відомого, хоч і молодого українського ученого, було запрошено екстраординарним професором на катедру українського мистецтва.
Наукова праця та ще й ^{у своїм} ~~своєму~~ ріднім університеті-це ж була мрія кожного українського ученого, і Кость Шероцький приїхав до Кам'янця на урочисте відкриття своєї майбутньої *almae matris*.

Але яка іронія долі! За столом для професорів сидів

не колишній розевий, з такою привітною усмішкою юнак, — се був страшенно худий, виснажений, змучений хворобою чоловік. Ми, товариші Шероцького, уже пару літ чули про серйозну шлункову недугу його, яку він набув у столовах петербурських, але в цей мент хвороба Шероцького, видно була ^{за} панувала організмом цілковито. Він уже не міг голосно говорити і йому не довелося прочитати ні одної лекції...

Пригадую наше побачення тоді, — він ще не хотів думати про близький кінець і, оді^зжаючи з урочистого одкриття університету до дому, все просив мене допомогти йому в помешканням у Кам'янці.

Але доля не судила нам уже зустрітись... Літом 1919 року, через фронти, серед змагань української армії, ^{на Подолі,} добилась до Кам'янця чорна звістка, що у Білоусівці, на Гайсинщині, у батьківській хаті, догоріло життя многонадійного наукового робітника, гарячого патріота і прекрасного чоловіка!

З моїм ^и товариш^{ами} Григорієм Константиновичем Голосевичем і Михайлом Агафоновичем Корчинським я, за виїмком одного — двох разів, і то зовсім випадково, майже не зустрічався в період їх перебування в Петербурзькому університеті і тому мені не довелося тоді докладно чути од них про Петербурзьку студентську громаду, ні про їх працю в ній. Знаю лише, що обоє вони активно працювали в "Громаді", а що живі, то колись подадуть історію тої організації, де вихо^вувалося багато видатних українців і де і — де життя один час було ключем, тісно переплітаючись з діяльністю таких організацій і установ всеукраїнського значіння,

як українські фракції першої та другої Державної Думи, видавництво "Благодіяльного Товариства", редакція "Українського Вѣстника" і т.п. Відомо ж, наприклад, що в "Українском Вѣстник-у", цьому органі української парламенської фракції, співпрацювали тоді такі видані люди, як академик Шахматов, академик Корш, проф. Овсянко-Буліковскій, проф. Боуден-де-Куртене, проф. М. Ковалевський, але ширшому українському громадянству абсолютно нічого не відомо, чи участь цих осіб обмежувалась лише формальним співробітництвом чи стосунок їх до українського життя був ближчий і глибший?...

Що до Г.К.Голоскевича, зокрема, то він в Університеті серйозно займався філльолюгією і працював під керівництвом відомого академіка Шахматова. Перед Голоскевичем з огляду на його здібності і роботоздатність *стелалась* велика наукова кар'єра: він мав бути залишений при Петербурзькій Університеті чи ад'юнктом при Російській Академії Наук. Однак, по скінченню університету, він, через матеріальні обставини, мусів трохи збочити зі шляху наукової праці і був три роки учителем гімназії у Рязі. Будучи ще студентом, Голосевич, з доручення Петербурзької Академії Наук, збирав на Україні говірки населення і тому на вакації приїздив до дому, у свою Бодачівку, Ушицького повіту, з грамофоном, та записував особливим способом говірки і пісні селян того своєрідного нашого закутку, що лежить по березі Дністра, між горами та проваллями Ушицького повіту. В той час нашим українським молодим філльолюгам дуже імпонував учений українець

професор Хведір Вовк, який до тонкостей знав усі говірки українського народу і про якого оповідали, що по дрібним нюансам речі він безпомилково пізнавав свого співбесідника—з якої тої губернії, повіту, а навіть й закутка.

Поруч з наукою, Г.К.Голошевич брав певну участь у громадському українському житті Петербургу. Так, він був одним із лекторів ~~на~~ української мови тих курсів українознавства, що були засновані для студентів-українців усіх високих шкіл Петербургу, причім про нього оповідали, як про прекрасного лектора-талановитого й цікавого. В ті ж часи Голошевич подавав до Київської "Громадської Думки" звіти з засідань російської Державної *Ради* /Государственного Совета / .Із дописів було видно, що цей обовязок його не задовольняв, бо, в той час, коли Державна Дума, або, як її тоді називали, Дума народнього гніву-греміла на цілу Росію і засідання її давала багатий матеріал для кореспондентів,—в Державній Раді засідали по давньому, головним чином старі високі бюрократи, призначені царем: вони ходили поважно, говорили тихо і ніякі справи їх особливо не ~~цікавили~~ *звільовали*...

М.А.Корчунський, згодом поміркований і розважний політик, не був таким в "дни своєї молодости", а тому, замість кінчати свою, Подільську, семінарію, мусів перебратись у сусідню, Волинську, замість учитися у Київським університеті, це почав, мусів кінчати Петербурзький... І в першому, і в другому випадку причиною була політика і крайньо ліві переконання М.А. Принаймні, у Києві, він належав до партії соціалістів-революціонерів і, разом

з бувшии подільськими семинаристами, братами Морозовськими, вплутався у якусь небезпечну політичну справу, в зв'язку з чим і мусів тікати до Петербурзького університету. Тут він міг слухати видатних професорів, якими славився правничий факультет ^{свого} університету і сам став добрим правником, приписавшись помішником до одного з видатніших петербурзьких адвокатів. Треба ж зазначити що в бувшій Росії, за виїмком жидів, що не мали прав державної служби, лише ліпші правники йшли в адвокатуру, решта ж у магістратуру. Така й була примовка: криміналісти йдуть в прокуратуру, цивілісти - в адвокатуру, а решта, - себ то ті, що не знають добре ні першого, ні другого - в кандидати на судові посади...

М. А. Корчинський в студентський період ^{ав} оціграв значну роль в Петербурзьким громадським життю. Про нього оповідали, що своїм тактом і дипломатичними здібностями він не раз допомагав у критичні ^{мо}менти "напруження" між "старими і молодими", що часом виникали в ^{Петербурзькому} українському Жюбі і взагалі поклав багато праці в діло організації українського громадського життя в Петербурзі...

Коли ~~ж~~ в переліслюванні і описуванні студентських українських громад, в яких брали участь подоляне, ми підем і далі, притримуючись "кількосного методу", то на четвертому місці мусимо поставити Сибір, а саме Томську українську студентську громаду. В місті Томську був університет, а також технольоґічний інститут. З огляду ж на те, що Сибір треба було заселювати, то й

доступ до цих високих шкіл семинаристам було улегшено. Отже, в зв'язку з цим, представники південної благословенної Подолії опинились на далекій півночі, серед снігів і морозу. Далека чужа країна, з суворю природою, очевидно особливо сприяла, щоби "земляки" тиснулись до гурту і ось в Томську повстала українська студентська громада. На великий жаль, про цю громаду, як і про інші, зрештою, ми до сеї пори не маємо ніяких повніших інформацій, так що, наприклад, я не міг би з певністю сказати, чи та громада складалась лише з одних подолян чи були у Томську й інші українці-студенти. Треба припускати останнє, бо у Томську було все ж дві високих школи, у яких вчилися подоляне. Серед останніх я намагаюся ~~вгадати~~ згадати ~~імена~~ імен ~~якихось~~ Яновича із Вінниці, Відвобиду /старший брат бувшого товариша міністра фінансів/, Сумневича Василя, що був "лідером" українців у Подільській семінарії, а також покійного Володимира Тимофійовича Туркала. Сеї останній скінчив перед Томськом Дорпатський університет по математичному факультету а і був запрошений до Томської Духовної Семінарії учителем математики. Використовуючи Томськ, Турка ^{але} вступив там на другу високу школу, до Техніко-Головічного Інституту. ^{Дуже} ~~можливо~~ можливо, що когось із "Томчан" з Поділля я не пригадав.

Як ми бачили вище, кожна студентська громада мала свої специфічні риси, чимсь одріжнялась од інших. Мала свою особливість й Томська громада. Особливістю же ця була на ті часи дуже важлива й дуже цікава, властиво, це було якесь виключення. А саме-Томська Студентська Громада уже в ті часи-1907-10 роки-була

самостійницькою. Як се сталося, я точно і в подробицях не знаю, але майже без^{помилково} ~~умовно~~ можна сказати, що ^{це} був наслідок рішучо го впливу інженера Сидоренка. Про пана ж Сидоренка-тепер уже покійного-серед українців було тоді відомо, що у Томську сидить, займаючи високу посаду, здається, на залізниці, завзятий українець, додавали пошепки ^і уявлять собі ^і -навіть самостійники! Згодом, за часів Української Народньої Республіки, пана Сидоренка було призначено послом до Франції і це про нього, власне, оповідали, що якомусь французькому політику, здається, Клемансо, він стукав кулаком по столі. Я не знаю, чи це правда, але припускаю, що тут є щось недалеко од правди, бо ще задовго до цього випадку я почав спостерігати, що вихованці пана Сидоренка придбали собі звичку в українських справах ставити ~~єр~~ справу руба і стукати кулаком по столі. Так, пригадую собі, приблизно в році 1910, коли В. Винниченко написав і видав один із своїх романів російсь^{кою} мовою, -ніхто, лише Томська студентська Громада "стукнула", приславши в "Українську Хату" одвертого листа до В. Винниченка, з ^{різними} ~~рішенням~~ не дуже приємними "епітетами" на його адресу. Так само оповідали, що в тих же часах наші Томські подільне, ідучи літом з Сибіру до дому, по дорозі спеціально завертали раз у Тулу, до єпископа Парфенія, бувшого подільського, і теж залишилися не-задоволені, що цей, уже хорий тоді на цукровку, старий єпископ не досить енергійно забирається до української справи. А в 1917 році, -в квітні-травні-я випадково, в кулуарах Центральної Ради, зустрівся з своїм товаришем по семінарії й

Дорпату Володимором ^{Туркалом} Туркалом. Тоді ще й перший універсал не
вийшов і у всіх українців тільки й було/на устах що добрович-
лива "автономія-федерація", одначе Томський /не Дорпатський/
Туркало уже стукав мені по ^{столи} ~~столи~~ і безапеляційно заявляв, що,
нарешті, геть з качапнею і Україна мусить бути самостійною! На
жаль, цей скромний на вигляд, але великий патріот марно загинув
ще у молодих літах, ^{на еміграції,} в одній з празьких клінік, захорувавши на
запалення в усі.

^{прежиселит нами}
В ~~ти~~ чотирьох громадах подоляне були, так би мовити, "компактни-
ми масами". Майже безпомилково можна сказати, що в кожній із
них вони мали відносну більшість, бо й Подільська Семінарія
була одною з найбільш многолюдних і давала великі випуски.
Се ж останнє пояснюється тим, що Подільська губернія, як єпархія,
себ то по кількості церков і парафій, була дуже велика-ст ояла
на третьому місці у цілій Росії/на першому Московська губер-
нія, на другому-Київська і на третьому Подільська/. З огляду на
це переважаючу числову більшість, а також на високий ступінь
свідомости, що вони вийшли ще із семінарії, подоляне і у
студентських громадах відігравали помітну роль, а часто й за-
давали тон": часто-густо подоляне бували й головами громади
та виконували інші відповідальні функції.

Але, по за цим, були/подоляне по студентських громадах і в інших
містах. Так, було кілька чоловік у Москві, між иншим ~~був~~ Федір
Ду^{тк}евич, звільнений з Подільської Семінарії в 1905 році під
час розгрому в ній українства а ,крім того, були тут ще й поде-
ляне-доньки священників-Зінаїда Су^{лк}овська із Камінця і Ніна

Стопневич, що потім ~~ни~~ йшла заміж за відомого українського діяча Андрієвського, котрого у 1917 році було обрано головою Подавської Губерніяльної Земської Управи. Панни Сумновська і ^{можна було судити} Стопневич, оскільки ~~по~~ інформаціям, які йшли тоді з Москви, брали ~~душе~~ діяльну участь у Московському українському життю.

Двоє-трьох людей із Поділля були також у Демидовському Юридичному Ліцеї у м. Ярославі. Між подолянами у ліцеї найвизначнішою ^{ковський, той самий, що у 1905 році за} постаттю був Микола Бял. ~~якщо~~ ~~я-не-увяляю-себі-це-ре-чи-бу-~~ фотографічну групу з Шевченком і Костомаровим ~~я-там-українська-студентська-група, чи-ні~~ був звільнений із шостої класи Семинарії, напередодні укінчення її. М. Бялковський, син протоієрея із м. Городка, Кам'янецького повіту, був людиною ^{дуже} ~~лише~~ здібною, гарний промовець, із революційним темпераментом. У 1908 чи 1909 році він їздив до Львова на першу всеукраїнську студентську конференцію. Потім я втратив його слід і не знаю, де тепер він і що з ним.

Була також українська студентська громада навіть у Казанському Університеті, в м. Казані, за Волгою. Оскільки, вона була численна - я не знаю, але, по відомостям про її діяльність, було видно, що це була громада невелика. Із подолян там учились Василь Сулковський, син священника із Кам'янця, Микола Стопневич і Храповський - все правники. Головою громади був Василь Сулковський ~~вданий~~. Для нас, товаришів Сумновського, ^{ак} це означало, що чужина примусила наших земляків гостріше відчутти свою національну/приналежність, бо до того часу, у Кам'янці, "Васька", як його звали товариші, був веселим хлопцем, талановитим оповідачем в гумористичному жанрі, але дуже великої заінтересованості українським

питанням не виявляв. Пізніше, після скінчення університету, Сум^{МК}новський вернув на Поділля і тут працював, як мировий посередник і мировий суддя. Знаючи прекрасно наш народ, уміючи підмітити, характерні дрібниці із повсякденного життя його^{2/}, маючи хист передати різні випадки із своєї практики мирового посередника та судді з відповідною інтонацією та нюансами в розмові "дієвих осіб", В. Сум^{МК}новський був завжди невичерпаним джерелом веселого здорового сміху в товаристві.

Для Миколи Стопневича і Храповського мені невідома...

Таким чином, ми майже вичерпали ті високі школи по за Україною, де були українські студентські громади і в яких брали участь подоляне.

А на Україні?

На жаль, для семинаристів, як я про се згадував на початку, до високих шкіл на Україні вступ був значно трудніший, а, в звязку з цим, і участь семинаристів, зокрема подолян, в студентських громадах на Україні, була дуже незначною. Окрім того, тут впливали ще й інші моменти психологічного характеру, - про які я також уже згадував. Річ в тім, що Київ, Харків, Одеса - це ж Україна, своя земля: природа рідна, небо синє і зірки знайомі, до дому рукою протягнути - і ось усі ці причини робили дуже відмінним життя якої небудь Дорпатської студентської громади - і Київської. В той час, коли в першій кожний не тільки українець, але й "малорос" тікав від морозу і од чужих людей "до своєї хати", то на Україні ці об'єднуючі моменти віднадали. Особливо, коли згадаєш Київ! Я не раз дивувався, куди, після

лекцій, пропадає уся університетська молодь. І бачив: наш Київ, прекрасний Київ, для всіх мав свої принади: у день парки, сади, Ботаничний, Миколаївський, Царський, Володимирська Горка, Дніпро, вечором-драма, опера, театр Садовського, нарешті, знайомі, кавярні, білярд...родичі. І все це спричинялось до того, що Київський студент негайно після лекцій кудись розсипався і безслідно зникав. Правда, були й тут студентські українські громади, але вони, очевидно, не об'єднували й десятої частини того студентства, що, при інших умовах, мало б до них належати і, натурально, не робили й двацяті частини того, що могли б робити. Що ж до семинаристів-подолян, то участь їх у цих громадах була дуже скромна, бо й самих студентів із семинаристів-подолян було тут дуже мало: вони з'явилися у Київському університеті лише "кружним шляхом", перевівшись, уже студентами, із Варшавського та Дорпатського. Так, були тут-Григорій Туркевич-уже покійний, Микола Крупський, Венґришовський, але, оскільки мені відомо, до студентської української громади в університеті вони не належали.

Взагалі ж треба зазначити, що на інтенсивності життя власне студентських українських громад на Україні відбивалась та обставина, що тут, по українських містах, як Київ, Харків, Одеса, існували й працювали загальні українські організації, інституції та установи, а саме-Товариства "Просвіта", клуби, книгарні, видавництва, редакції часописів і таке інше. Звичайно, що ці всі інституції, знаходячись під стислим доглядом і гнітом ^{Варшави} усposобленої адміністрації, яка лише терпіла український рух, не могли

розвинути належної і широкої діяльності, але все ж і в такому вигляді, вони робили велику роботу і потребували помочі, особливо безплатної. Отже сю поміч вони мали як раз в особі українського студентства київських високих шкіл, що часом виконувало не тільки допомогові функції, а відігравало головну роль в цих інституціях та керувало ними. Де які ж організації, як от дрібні видавництва, складались із самої студентської молоді. Інші, знова, українські інституції, що потребували щоденної регулярної інтенсивної праці, але могли її лише скромно оплачувати, також складались головним чином із українського студентства. Такою була, між иншим, щоденна українська газета "Рада", що її видавав Е.Х.Чикаленко. Співробітники цієї газети, коректори, репортери, конторські служачі, збирачі оголошень і т.п. - здебільшою складались як раз із українського студентства або із молодих людей, що "постраждали" за українство і хотіли на далі працювати на українській ниві не випадково і не між иншим, а постійно, маючи з того й казалонок хліба. Зокрема, в конторі "Ради" працювали у той час із подільських семинаристів-студент Комерційного Інституту Микола Міхновський, а також, що "постраждав" в подільській семінарії за українську ідею - Прохор Воронін, тоді починаючий белетрист та Юрко Олександрович, по улюбленню і по професії історик українського мастецтва та археолог, що тоді був співробітником "Ради", хронікером і, в додачу, збирачем оголошень.

Поза тим, все ж українські студентські громади існували і по

інших Київських високих школах, при чім у мене склалось таке вра-
жіння з того часу, що ці громади працювали навіть більш інтенсив-
но, ніж, власне, університетські. Також, між иншим, була студентсь-
ка громада при Київському Політехнічному Інституті. Тут голо-
вою у той час був відомий згодом український діяч, тепер покій-
ний, проф. Коваль, а із подолян, бувших семинаристів, членами були-
Всеволод Голубович, що потім був прем'єр-міністром за часів Цент-
ральної Ради, брати Іван та Степан Лісецькі, Володимир Кално-
вич та інші.

Цікаво зазначити, що, навіть, в тім же Політехникумі в той же
час було більше десятка студентів із кам'янецьких гімназистів, -
між иншим, відомий большевицький діяч Володимир Заторський, але,
звичайно, ніхто з них не цікавився українським питанням і не
належав до громади. Виключенням був лише згаданий мною Степан
Риндик, що хоч учився ^{не} в семінарії, ^а в гімназії, але батьки його
жили не у місті, а в містечку, і школа не встигла ~~в~~ втратити
в ньому почуття приналежності до української нації.

Була українська громада також у Київській Духовній Академії
і, здається, досить діяльна. Взагалі про Київську Академію треба
сказати, що ^{це} ~~та~~ висока школа, так ніби затримала за собою єея
славні традиції колишньої знаменитої Києво-Могилянської Ака-
демії і ~~м~~вдала за час свого існування цілу низку ^{знак} видатних дія-
чів українського національного відродження. Серед них із су-
часних діячів можна хоча би вказати на члена Української Ака-
демії Наук Сергія Сфремова, діяча автокефальної української
церкви-Володимира Чеховського, історика й археолога Поділля

о. Юхима Сіцінського, професора Олександра Лотоцького, педагога Дурд^{ма}ківського ~~и~~ інших.

Із подолян-студентів Київської Духовної Академії, що брали значнішу участь в українській громаді Академії, треба згадати п. Черняхівського, родом із села Бахтина, Ушицького повіту. Взагалі ж треба зазначити, що Київська Духовна Академія, при певних умовах, могла б бути надзвичайно сильним українським центром, а саме, коли б вона складалась лише з українців. В дійсності ж було не так: по правилам, що існували в Росії, кожна духовна семінарія мала право послати до Академії на "кавзонний" кошторяох найліпших своїх вихованців, при чім перший учень командировався до Петербурзької Духовної Академії, другий—до Московської і третій—до Київської. Отже, Київська Академія під оглядом національним не могла бути монолітною і тут була велика кількість великоросів.

Однак, і серед Київських високих шкіл була одна така школа, де існувала велика й гомінка студентська українська громада, через яку перейшло багато української молоді, згодом робітників на національній ниві. Ця школа—Київський Комерційний Інститут. Заснований цей Інститут був енергійним професором Київського університету Довнар-Запольским, приблизно в 1907-8 році як приватна висока школа, при чім в перших початках невіразно стояла справа з тими правами й привілеями, які вона має давати. На сій підставі професор Довнар-Запольский добився, що до Інституту дозволено було вступати жидам, укінченим гімназістам, без обмеження процентовою нормою, а також, щоб мали вільний приступ

семинаристи, по скінченню чотирьох клас. Отже, в звязку з ~~цим~~, Київський Комерційний Інститут швидко заповнився як жидами, так і семинаристами, передовсім із українських семинарій. Великий же контингент семинаристів спричинився до того, що у Київському Комерційному Інституті повстала численна і діяльна студентська українська громада.

Київський Комерційний Інститут, до якого було запрошено ліпших професорів Київського університету, та Політехники, а також наукові сили зі сторони, скоро став в рівень з іншими державними високими школами, вигідно ~~бдиріжняючись~~ од останніх більш вільним духом і більшою ^{приметованістю} інтенсивністю своїх програмів до реальних ~~вимог~~ життя. Викладав в Інституті де-хто й з українців, — між иншим, відомий земський статист і український діяч О. О. Русов-статистик, його дружина, Софія Федорівна — французьку мову. Були серед професури й люде, співчуваючі українству, як от, знавець сільсько-^{го} господарства Правобережної України А. Ярошевич і інші. Дякуючи ще й ~~цим~~ моментам, українська громада Інституту жила досить повним життям, що знаходило часом відгук і в пресі. На жаль, ближче я сього життя не спостерігав і не знаю, в подробицях в чім воно виявлялось. В дальнішому мені довелося зустріти де кого із вихованців сього Інституту, що працювали коло української справи. Між ними доцент Української Господарської Академії в Подєбрадах, ^{український фінансист,} М. Добриловський, ~~український фінансист~~, доцент тої ж Академії Я. М. Моралевич, що викладає рахункознавство, ~~на рещі~~, відомий жидів-

ський діяч, що співпрацював увесь час з українським урядом і був міністром в уряді У.Н.Р., професор тої ж Академії, економіст, С.І.Гольдельман, ~~а також і кн.-екон.~~ *П.П.Барановський, В.Козюковський та інші.*

Була студентська українська громада ^в у Харківському університеті, але подоляно, власне подільських семінаристів, із ~~ви-~~^{випусків} ~~близких до мого~~, ^{випусків} там було не багато, всього двоє-трьох. Із них один-Тихон Орестович Левицький, а другий-Яків Кривицький-оба ~~и~~ правники. Т.Левицький-уже покійний, в 1909 році він розстріляний більшовиками. Левицький не працював на Поділлі-по скінченню університету він поїхав на Кубань і тут вступив на службу до Кооперативного Банку у Катеринодарі. На Кубані в той час-я маю на увазі роки 1912-1917-український рух був поширений дуже слабо, українських діячів було кілька одиниць -Ерастів, К.Я. Безкровний, І.В.Івасюк-і тому кожда українська свідомою силою була там дуже потрібна. Памятаю, в цім дусі в роках 1912-15 йшло листування між Кубанню і Поділлям: перетягали з Поділля на Кубань свідомих українців. Спочатку, коли не помиляюсь, туди виїхав Леон^{чик} ~~и~~ Олександрович Езерницький, що мусів покинути посаду секретаря Кам'янецької Мійської Управи через переслідування жандармерії, далі туди виїхав Тихон Левицький, що став у Катеринодарі помішником присяжного повіреного й одночасно юристконсультом Кооперативного Банку, а опісля вже вони почали перетягати ще ~~де~~ кого з земляків. Так, туди ж виїхав, на службу у тім же банку, Софроній Бродовський і Петро Відибіда.

Незалежно од них, в тих же краях дістав посаду інспектора народніх шкіл п. Скотинський, що теж скінчив у свій час Подільську Семінарію. Всіх цих подолян застала на Кубані ^і революція 1917 року, а між ними й Тихона Левицького. Звичайно, він взяв як найгарячішу участь у всіх подіях на Кубані, що мали на увазі усаможиттєння її та приєднання до Великої України, причім останній час займав посаду секретаря при Голові Кубанського Уряду Л.Л. Бичеві. В 1920 році, під час відступу кубанців перед більшовиками, він чомусь залишився у Катеринодарі і тут був розстріляний.

На жаль, лише отсі скупі відомости єсть у мене про коротке життя і наглу смерть ^{М.О. Левицького.} ~~цього певного сил і бажання праці чоловіка~~. Треба сподіватися, що кубанці, — його товариші по роботі — подадуть колись ширші відомости про життя і діяльність на Кубані ~~цього~~ визначного українського партіота!

* Яків Кривицький був моїм товаришем по семінарії, але, по скінченню її в 1905 році, ми зустрілись з ним лише майже через 15 літ — у 1919 році, коли в Кам'янці перебував Український Уряд. Отже мені довелось тільки чути, що Кривицький закінчив Харківський університет, ближче ж про його життя і діяльність за цей період я так нічого й не довідався. У 1919 році Я. Кривицький працював у міністерствах Українського Уряду, зокрема, як віце директор ^{одного} із департаментів міністерства внутрішніх справ. Але в 1920 році прийшла остаточна розв'язка боротьби того періоду і всі ми опинились за кордоном, у Польщі, у славетньому Тарнові. Звичайно, довго тут не було

-Так ви оце може?...

-Ну, звичайно, а ви ж афіш не читали: "Чорна Пантера і білий медвідь". Через дві години початок. Мусите бути, з дружиною, з родиною... Є ще тут які емігранти? - перекажіть усім, ложі, скільки треба, дфїх розпорядження.

-Та, позвольте ж, з якої речі! -

-Без жадних розмов. Для свого брата, емігранта, завжди ~~є~~ безплатно!...

-А тепер прошу до нас в готель, Яша буде дуже радий..

Через 15 хвилин сижу в готелі, де дві чи три кімнати заняла уся трупа. В номер один по одному приходять артисти і артистки, знайомяться, розмовляють. Трупа, за виїмком двох-трьох галичан, надніпряцька...

Дивуюсь, чому таке зацікавлення мою особою й така увага!

-Як, ви не розумієте?! Та ж це так приємно зустріти свого чоловіка на чужині! -

Як то, а хіба ж галичане... й Галичина...

-Ну, так, звичайно, ми знаємо, що ви хочете сказати...

Але ж хіба ви не розумієте, не відчуваєте... *ще багато каші треба з'їсти....*

//Само собою через дві години ~~в театрі~~ у двох в найкращих льожах засідає уся еміграційна колонія... Театр немалу заповнюється місцевою українською інтелігенцією: професори, адвокати, урядовці, ...самі й з рудинами... Ну, й слава Богу! Не багато, але й не мало.

Перед сценою, в заглибленню для музики, грає оркестр і грає дуже не погано.

-Оркестр?-і Яшка-Кривицький-суфльор, трупи, він же адміністратор, і організатор і розпорядчик, що сидить коло мене поки почнеться вистава-голосно сміється.-Де ж ти бачиш той оркестр?

-Та я, справді, звідси щось нічого не бачу, але ж музики повний театр. Можна думати, чоловік із п'ятнадцять.

Яшка регочеться ще дужче.-Коли хочеш знати, скрипка та рояль-більше абсолютно нічого!

Я виявляю щире здивовання.

-А тиж як думав, поучає Яшка. Де ж би ми прогодували п'ятнадцять людей. Та то би їм всю трупу із суфльором зіли без *ше і суривора ка гануску.* останку. Тому то наша оркестра згори має завдання: щоби музики був повний театр і-ось бачиш - стараються!

Музики, виявляється, один наш, другий поляк.

-Такий собі "захудалий" поляк, виправдується Яшка, причепився до нас, разом з нами має поляків і дуже боїться, щоби його не рощитати. Прекрасний скрипач!

Але лунає останній акорд і Яшка похапцем здіймається від мене у низ, за куліси... Ще хвилину, завіса піднімається і перед нами сцена... Правильно сказано в Писанії: "несть пророк в отечестве своем". Сидиш і думаєш: воно, звичайно, коли чоловік ^{хоче} істи, муєть, то й ^{3/}діловеда муєть стати артистом і з ма^{4/}ністки примадо~~ною~~. Але все ж муєть ся вибачити...

Тим часом, дія посувається... Сидиш і помічаєш, що тебе примушують бути уважним... слідкуєш і... не можеш одірватися... Але що це?! "Чорна пантера!"... Чи це ^{ваша} привітна ~~ваша~~ знайома, з котрою годину назад ви балакали, чи це ~~видатка~~ блискуча артистка першорядного театру... Артистка/п. Кривіцька/ непереможно втягає ^{вас} ~~вас~~ у впр своїх переживань. А може це облуда? Оглядаюсь на публіку: театр напружений, мов струна.

Завіса спадає... Театр пробуджується, мов ~~з~~ з тяжкого сну... і... зривається громом аплодісментів...

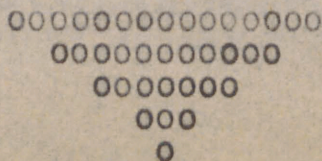
Я не можу спокійно сидіти, біжу, вітаю...

-А ви що ж, де сь певне думали собі: "бродячая трупа!"

Ні, ми ставимос~~ь~~ до свого діла з великою любов'ю і... серіозно. Ось, дайте нам маленькі можливості і ми справді покажемо вам, чого наші "хахли" можуть осягнути...

Я стою збентежений серед ~~цих~~ безпретенсійних юнаків, недавніх старшин української армії та урядовців для доручень, що перейшли через війну, революцію, табори й Тарнів з Ченстоховим, серед сих молодих пань, що вдень варять обіди на ^{їм} ~~присусах~~ і перуть білизну своїм чоловікам, а ~~вечером~~ ~~й~~ виступають у чотирьохактовій пєсі і думаю собі: ось, нація, з такими здібностями і з такою долею!...

А Яшка тим часом командує: Ну, хлопці, не вівай, збїрай манатки, гардероб і гайда просто на двірець.. Завтра ранком-репетиція у Самборі!...

Д Р У Г А
ПОДІЛЬСКА "ПРОСВІТА".
/1908-1917 р./

Таким чином, кінець 1906 і цілий 1907 рік ^{минув} для Подільської "Просвіти" в мінорних тонах... "Просвіта" інсувала, але ціла низка найактивніших членів її сиділа в тюрмі. А це, як я зазначав, не могло не впливати залакуче на інших членів Товариства... Далі-нас випустили, ^{але} "радості" для "Просвіти" з того уже було не багато: з одного боку, ми, як недавні "арештанти" і елемент наскрізь неблагонадійний, своєю дуже активною участю в "Просвіті" могли її лише дискредитувати перед владою, з другого-ж боку, давніша наша робота в "Просвіті" мала б показувати "начальству", що ^{ми} нічуть не покаялись і дискретувала б нас. А, між тим, майже усім нам ходило про повернення на старі посади й тому подібне, так що, "по тактичним міркуванням" й ми самі му-сіли стриматись з одвідуванням "Просвіти" і з працею в ній... Але, поза тим усім, доля "Просвіти" у губернатора уже була не-редрівною: засідахи предивцяллі "Просвіти" і протативраття бібліотеки редрішена: на всі прохання "Просвіти" про відкриття бібліотеки-читалень на селі нащоцила відповіць негативна і взагалі відчувалося, що скоро "Просвіті" буде кінець. Памятаю, один час правління "Просвіти" хотіло врятувати справу тим, щоби обрати головою замість доктора Солухи, иншу особу, ближчу до керуючих губерніяльних кол. Таким підходящим ^{чим} чоловіком у Кам'янці був

Михайло Степанович Завойко. Пан Завойко був багатий поміщик з Балтського повіту і земський діяч: в той час він був членом Подільської Губерніяльної Управи по справах земського господарства. Дружина М.С.Завойка була теж пані із аристократичного товариства: донька поміщика й генерала Есаулова. Дякуючи цьому своєму положенню, М.С.Завойко був людиною близькою у губернатора та взагалі вищих губернських колах. Але, з другого боку, пан Завойко в той час явно захоплювався визвольним рухом: у Земстві він завідував відділом народньої освіти і старався ширити по Поділлю відомі "Павленковські бібліотеки" /російські/, при чім на сім ґрунті мав довге листування з ріжними інстанціями, бо влада уважала ці бібліотеки занадто радикальними і робила перешкоди в їх поширенню.

По своїому вихованню пан Завойко був російський інтелігент, але, оскільки він стикався з українцями і заходила розмова про українську справу, то заявляв, що вважає себе по походженню українцем і до української справи; а зокрема, до "Просвіти" виявляв свої симпатії. Ось на підставі всього цього у правління "Просвіти" й виникла думка, - для врятування Товариства обрати п. Завойку головою. На великий жаль, я тепер не можу пригадати, чи було ся думку зреалізовано. У всякому ж разі, коли й було зреалізовано, то на дуже не довгий час: "Просвіту" все одно було зачинено. Се сталось приблизно весною 1907 року. Не знаю я такою пізнішою долі М.С.Завойка-чи став він справжнім свідомим українцем чи розвіялись й ці симпатії, що спочатку у нього

були. Памятаю лише, що та сама висока губернска аристократія, до якої Завайно належав, не простила йому його лібералізму чи радикалізму і всяко йому дошкул^овала. Так, перед вибрами до третьої Державної Думи, до якої Завайно уважався кандидатом, адміністрація виточила йому карний процес ніби то за якісь зловживання по службі, з явною метою позбавити його на сій "законній" підставі виборчих прав. Знаю також, що пізніше, в р.р. 1912-13, М. Завайко їздив до Галичини й тут досить близько зіштовся з талановитим українським скульптором Гаврилком, од якого привіз і подарував "Просвіті" гарний бюст Т.Г. Шевченка. Що далі сталося з п. Завайком-мені невідомо. Він виїхав із Кам'янця приблизно у 1913 році і звязки з ~~Кам'янцем припинив, принаймні з українцями його почали у нього припинюватись...~~ ^{його з українцями припинив...}

Таким чином, не допомгла "Просвіта" й "проекція" і "Просвіту" було зачинено. З українською справою на Поділлі і, передовсім, у Кам'янці стало тихо, тихо... До цього спричинився ще й той факт, що в осени 1907 року, користуючись правом вільного вступу до університетів, з Поділля виїхало до університетських міст дуже багато семинарської свідомої української молоді. До цього часу-по волі чи по неволі-вона сиділа по містах та селах Поділля, спричиняючись тут до поширення українського руху, а оце знялась і полетіла: хто у Дорпат, хто ^{до} ~~у~~ ^ВВашави, хто у Петербург, а хто у Казань...

Отже, як ми знаємо, в цей час у цих містах буйно розцвіли студен

ські українські громади, за те на Поділлі громадське життя за-
тихло і підупало... Памятаю, у вересні 1907 року також і я всту-
пив до університету і поїхав у Дорпат. А коли через чотири мі-
сяці-у грудні-повернув до Камянця на ^{Рівдяки} свята, то під оглядом укра-
їнського життя він видався мені цілком замершим, похмурым і
збайдужілим.

І, дійсно, так воно й було... В порівнянні з Дорпатською ^{де} Стунтською
Громадою, яка жила повним, вільним і буйним молодим життям, Камя-
нець уявляв із себе пустку і сум...

Цим своїм враженням я поділився з старшими кам'янецькими укра-
їнцями, вказуючи на ненормальність становища і на необхідність
відновити на Поділлі українське життя. Але у відповідь на це по-
чув лише зітхання, вказівки на тяжкі політичні умови, і на не-
давнє закриття "Просвіти". Так, ці умови були тяжкі, видно також
було, що закриття Товариства дуже приголомшило кам'янецьке укра-
їнське громадянство, але, ... з другого боку, нам, Кам'янецькій ук-
раїнській молоді, здавалось, що не можна без ^{ко} нечно знаходитись в
стані "оцепененія" і... в Кам'янці знову розпочалась акція по
відкриттю чи, правильніше, по відновленню "Просвіти".

Треба правду сказати, - старші кам'янецькі українці мали багато
рації, коли казували нам, молодим, на труднощі, майже на безнадій-
ність справи. І, дійсно, яка рація і які підстави могли бути у
адміністрації для відкриття тільки що закритого і політично
скомпромітованого Товариства? Але, знов таки, ^{треба} ~~треба~~ правду сказа-
ти, і нас, молодих, якоеь мало переконували ці льогічні мірку-
вання старших. Ми, попросту, х о т і л и, щоби у Кам'янці знову

повстала "Просвіта", х о т і л и всупереч всяким логічним міркуванням, і старше громадянство, без якого молодь нічого не могла б зробити уже навіть по формальним моментам, мусіло ~~с~~йти до акції...

І що ж? Через три з половиною місяці, в березні 1908 року, в час повної реакції, коли всюди по Україні зачиняли "Просвіти", на Поділля встало до життя "нове" Подільське Українське Товариство "Просвіта".

(Товариство, яке проіснувало сім літ, ^{- термін} для тих часів і обставин надзвичайно довгий-і зробило за цей період величезну роботу.

Дким же робом ~~це~~ сталося? На жаль, з тої пори минуло уже двадцять літ і за цей час забулись усі дрібні перепітії нашої боротьби за відновлення "Просвіти", але залишилось одне загальне вражіння: коли людина, а тим більше ~~вражіння~~ громада чогось дуже захоче, то, в більшості, добється свого. Так було й сим разом: йшли шляхом офіційних подань, йшли шляхом приватних ^{впливів.} ~~ходів.~~

Пригадую собі, секретарем "Губернського по дѣлам об обществах и Союзах Присутствія"-себ то тої інституції, яка закрила першу "Просвіту" і відкрила другу, був сухий заскорузлий урядовець Пидгурський. Але доктор Солуха і Т.Павловський навіть і його якось потрапили переконати, що "Просвіту" треба одчинити...

Із цієї всієї історії я виніс також переконання, що не завжди мають рацію люде, які, покликаючись на свій "авторитет", ~~на~~ свій "довсід", ^{та} ~~свій~~ "реалізм", займаються переважно лише тим, що поливають холодною водою всяку ініціативу і порив. /Також, що у кожній, навіть найповажнійшій інституції, разом із "старшими", мусить

засідати й молодь: дуже часто як раз вона має рацію...

Словом, як би то не було, на Поділля знову повстала "Просвіта" і глибше значіння цього факту було в тім, що разом з нею і коло неї прокинулось українське життя у Кам'янці і по цілій губернії. На цей раз "Просвіта" жила "дуже довго", - без малого сім років.

За цей час майже цілковито виявився характер її діяльності, ~~та~~ ^{Крім того,} через товариство перейшло багато людей - як ~~не~~ ^{життя} активних діячів, - що залишили тої чи иншої слід в діяльності Товариства. Нарешті, ^{стикалась} діяльністю "Просвіти" зв'язувалась або випадково ~~стрічалась~~ ^{Українська} ^{інших} акція різних ^(кооператив. учительств) громадських чинників (та окремих осіб). А разом все це творило картину українського громадського політичного руху в губернії, руху, який я й хотів би, на підставі даних моєї пам'яті, ^{можливості} зафіксувати.

Отже-що торкається загальної програми і характеру діяльності другої "Просвіти", тоя його ^{торкнувся}, коли писав про життя першої "Просвіти" яких ^{члени} ~~принципових~~ ^{членів} змін у змісті чи напрямі її роботи, розуміється, не зайшло. Лише, звичайно, з огляду на те, що у цей раз "Просвіта" існувала під ряд кілька років, то, в загальній сумі, життя її збагатилось окремими подіями, фактами та тими або ~~іншими~~ ^{іншими} часовими ухилами в такій чи инший бік, ^в залежності од вимог ^{часу та переконань і насильств} тих людей, які брали в життю Товариства ближчу участь.

Все ж, для більш точного уявлення з боку читача цілої картини життя і діяльності "Просвіти" за цей період, я постараюсь ^в накреслити в кількох словах, оминаючи окремі події ~~і~~ ^і факти, основний, так би мовити, буденний, фон життя Товариства за цей період.

Отже, -перецовсім, -Товариство юридично тереном своєї діяльнос-
ти мало цілу Подільську губернію, в її поверх трьома міліонами
населення. Друге питання, чи спромоглося воно/~~товариство~~/- по
тим чи иншим причинам-фактично виявити сю діяльність в гу-
берніяльнім масштабі. Але, у всякому разі, треба зазначити, що, не-
залежно од тих чи инших можливостей, Товариство "Просвіта"
завжди памятало, що тереном його діяльності є губернія, село,
селянство і що ради них і для них воно існує. Згідно з цим,
Товариство увесь час дбало про відкриття по селах губернії
українських бібліотек -читалень, як легальних юридичних уста-
нов, а коли це виявилось неможливим, то перейшло просто/на сис-
тему ширення книжок і заснування невеликих, так би мовити не-
формальних, бібліотечок, що складались, оцначе, лише з книжок,
дозволених владою для ужитку. Поруч з цим, Товариство вживало
ріжних заходів до поширення на селі українського театру, спі-
ву, мистецтва і взагалі всього, що сприяло б піднесенню куль-
турно-національного/ⁱ громадськог-політичного рівня українсь-
кого населення Поділля.

Ось це була головна мета існування "Просвіти", як її розуміли
діячі Товариства.

Друга річ, що для досягнення цієї мети го-
ловна чи майже ^{всі} головна робота переносилася у Кам'яниці, передо-
всім серед мійського громадянства, в тім центрі, де існувало
само Товариство.

Ся діяльність Товариства у Кам'яниці полягала- в улаштуванню ве-

чірок у помешканнях Товариства, два рази на місяць, з читанням рефератів, співами, музикою і танцями та в організації у місті публичних вистав, концертів та гулянок на бульварі.

Розгляд^{ючи}ши с^ю діяльність Товариства з боку, можна було-бдумати що Подільська "Просвіта" є установою місцевою, мійського, значіння й клубного характеру і має на оці передовсім або виключно інтереси своїх городських членів.

Отже, з боку дійсно т а к могло здаватись, але п о с ут-і справа стояла инакше: с^я, мійська, діяльність "Просвіти" була не ~~у~~ метою, а передовсім з а с о б о м для діяльності на селі. Так на ~~кого~~ ^{неї} дивились головні діячі Товариства, так воно ~~и~~ було в дійсності. Вечірки, вистави, концерти, гулянки давали певні прибутки. На сі прибутки Товариство наймало помешкання, утримувало бібліотеку і бібліотекаря, книгарню та рундук, канцелярію. Таким чином, на ~~ці~~ місцеві, прибутки утримувалась так би мовити, централя для цілої губернії, - централя, що мала бути реальною ознакою українського життя ^в губернії. Знову ж це реальне існування інституції громадило коло неї духовно й фізично людей, які давали їй свою працю і несли посильні матеріяльні пожертви. ~~Деякі ж просвітяне~~ ^{Діяли-ж} "Просвіти" старались, доби наслідки сеї праці і ~~цих~~ матеріяльних пожертв поширювались по губернії в образі бібліотек, книжок, газет, нарешті, листування.

Ось така була "схема" діяльності Подільської "Просвіти" в основних і головних рисах.

Але, звичайно, було б помилкою думати, що ^{ка} усю ту мійську публіку,

просвітливих

яка бувала на ~~ноділських~~ вечірках, концертах, гулянках, діячі "Просвіти" дивились виключно, як на з а с і б заробітків для села. ~~Розмістився~~ *В дійсності* се було так: головним континентом на всіх ~~розвагах~~, розвагах, що улаштуувала "Просвіта", була демократична молодь, переважно сільського походження, що училась чи служила у Кам'янці. Отже на вечірках "Просвіти" бували семинаристи, гімназисти й техніки /учні середньої технічної школи/, учні земської художньо-промислової школи, учениці земської фельдшерсько-акушерської школи, і, нарешті, дрібні урядовці - переважно молодь - із різних численних губерніяльних інституцій міста Кам'янця. Молодь ся була несвідома, в кращому разі напівсвідома і до "Просвіти" її тягло більше почуття, ніж розум. Отже ~~цих~~ *цих* дві-три сотні молоді, що, міняючись персонально, постійно були в сфері впливу "Просвіти", уже самі по собі варті були спеціальної уваги Товариства, як самоціль, а не лише, як засіб заробітку. І Товариство в своїй діяльності сі інтереси "міста" і "села" старалось гармонійно сполучити.

Правда, пригадую, - такий "порядок" чи метод праці Товариства з пару разів піддавався "ревізії", викликаючи жваві дискусії. Ах, сі дискусії, як про них тепер приємно згадати! - вони затягались далеко за північ і виходили ми з накуреної бібліотеки нашої "Просвіти" не зденервовані і подратовані, як буваз після зборів тепер, а, навпаки, морально бадьорі, з свіжими думками і новими плянами!...

Так ось - кажу - цей метод праці одного разу викликав *цікаву* дискусію. Саме ж, один із ~~глядачів~~ *дільників* членів Правління "Просвіти" висловив

таке міркування: Панове, чи на правильній дорозі ми стоїмо?

Ми утримуємо помешкання "Просвіти", наймаємо бібліотекаря, сторожа, - це коштує разом 2000 карбованців на рік. Далі-ми самі працюємо і багато ~~працюємо~~ ^{бітаємо} для того, щоби два рази на місяць урядити в "Просвіті" вечірку, ^{чи виставу.} Але я вас питаю-для кого і во ім'я чого ми все це робимо? Та ж ні для кого не секрет, що молодець, яка збирається на наші вечірки, приходить сюди, аби лише ~~потанцювати~~ потанцювати і ніякі наші реферати про Гребінку та Шевченка їй не цікаві. А що кілька десятків людей бере книжки із нашої бібліотеки для читання, то її-цю бібліотеку-можна улаштувати десь приватно, не наймаючи помешкання, бібліотекаря, ^{Сторожа} й тому побідне. Гроші ж, що ми збираємо на сю мету з великих наших вистав, концертів та членських внесків і що йдуть на утримання помешкання й цілого апарату, я пропоную безпосередньо обернути на книжки і на розсилку їх по селах. Подумайте, 2000 карбованців-це сто двадцятирублевих великих бібліотек у наші села, се-признака, се-робота. У мене просто серце болить, коли я бачу що ці наші зароблені й зібрані гроші йдуть на помешкання, наливо та освітлення, щоби кам'янецькі "ферцики" та баришні мали де вигідно і дешево потанцювати! Отже нехай ~~собоі~~ ^{собоі} йдуть до миновницького клубу, а нам нічого з ними тратити час та ухилятися від своїх безпосередніх завдань.

Ось такий був критичний погляд на працю "Просвіти" і йому не можна було, на перший погляд, не признати певної рації. Дійсно, "Просвіта" тратила велику частину своїх заробітків на утримання досить дорогого, як на ті часи, помешкання і то, головним чином, за для залі~~з~~ ^з яка потрібна була, власне, для улаштування в ній

^{вечірок}
 "Пресвіти" з танцями. Далі, за для цього ж у великій мірі існували при "Пресвіті" платні люде - бібліотекар і сторож. А по за цим ближчі ціячі "Пресвіти" витрачали силу енергії власне на те, щоби забезпечити на кожну вечірку по можливості цікаву програму. Програма ж складалась: передовсім із реферату, що мав на увазі головним чином ознайомлення слухачів з українською культурою та писемством і пробудження у них національної свідомости, далі - із української деклямації, співу та музики і, нарешті, по скінченню програми, - із танців. І ось, оскільки ми, ~~упорядчики~~ ^{упорядки} вечірок, головну увагу ~~клали~~ ^{клали} на реферати, ~~о~~ ^с тільки нам було прикро спостерігати, що молодь їх слухає, "як за напасть", що це для них сама неприємна ^{точка}, яку треба пересидіти, щоб "заслужити" на танці. Деклямацію, співи та музику вони слухали вже трохи уважніше та з більшою охотою, але все одно в очах першої-ліпшої панночки ми виразно читали: ах, коли вже все це, ~~і~~ ^і нарешті, скінчиться й почнуться танці!! Програма вечірки для них був борщ, який діти їдять ~~розуміють~~ ^{розуміють} лише із чемности, аби заслужити на солодке. Ось таке відношення молоді до вечірок багато кого із нас обурювало й викликало ^{вице}наведені проекти. Але, знова, проекти ці були також крайністю, бо, зрештою, "Пресвіта" все ж не могла обійти ^{се} цілком без помешкання, наняти ж мале помешкання було ще більш не вигідно, бо без залі не можна було б улаштувати вечірок, які все ж давали певний ^іприбуток. - "Та, нарешті, - казали проти вники проекту, - може хоч двацять і щось із наших вечірок виносить!" Ось, таким чином, на протязі цілого існування "Пресвіти" залишався раз заведений ~~і~~ ^{що} порядок, по приріжну роботу "Пресвіти", відбувались і ці танцювальні вечірки, що

так нас не задовольняли. ~~Але~~ я спинився так довоно на цих вечірках не для того, ~~щоби~~ ^{розповісти}, як вони відбувались, а по іншій причині-більш практично го, ~~педаю~~ ^{гічного} характеру, для науки на майбутне. Як виявилось ~~в~~ ^в дальнішому, в своїм ~~незадоволенню~~ ^{незадоволенню} вечірками ми абсолютно не мали рації: життя показало, що ~~вони~~, ці вечірки, блискуче виконали те завдання, яке ми на них ~~покладали~~. І, дійсно, це виявив 1917 рік. Ми, старше громадянство, на початку революції ~~просто~~ в розпачі були: подумайте, прийшла надзвичайна пора можливості величезної праці, а тут-нема людей, нема свідомих українців! Але минув тиждень, минув місяць і, на своє здивовання, ми почали спостерігати щось для нас несподіване: в містах, в повітах, на всіх ділянках життя, в тилу і на фронті, ^сред війська, всюди розкотився шаром ми могутніми хвилями український національний рух. Але ж хто ж його починав, хто надавав ^{коому} організаційних форм, хто скликав селянські з'їзди, впоряджав учительські курси, провадив національні ~~як~~ полки? Коли приглядаємося, прислухаємося-а це ж наші просвітянські ненависні "танцюристи", колись молоденькі хлопчики, а тепер юнаки ~~і~~ ^і дорослі люди, повні свідомости, енергії і посяти. Що ж виявляється? Виявляється, що свідомість їм дала "Просвіта" і вся "психологія" їх формувалась в ~~в~~ "Просвіті", - при чім все це вони дістали власне ~~на~~ ^{на} вечірках "Просвіти". Однак, не треба думати, що це їм дали факти і цифри із рефератів і уступи із деклямацій-ні, їх виховала просто загальна атмосфера "Просвіти", атмосфера вечірок- те неясне й неловиме, що складається у юлоді із обривків фраз, згуків музики та співу, товариських зустріч-і

глибоко, на все життя, западає в душу. Потвердилася стара істина, що патріотизму не вчаться, його вдихають з повітрям, набираються з шелестом листа, запалюються піснею з гір! І коли я тепер часом читаю дописи ^з наших ~~в галицьких та волинських~~ вихованців із "Просвіти", з жалями и на молодь, що вона "збирається в "Просвіти", аби лише потанцювати", то я не журюся: все буде гаразд!

Таким ~~ж~~ ном, як бачимо, Товариство "Просвіта" уважало головним об'єктом своєї праці село, але персонально діячам центральної "Просвіти" доводилось працювати передовсім у місті й так ніби для міста. Однак, в тім нічого ненатурального не було: бо, власне, щоби дістатися на село, все ж треба було йти через місто", передовсім через ту молодь, що учалась у місті, але для практичної діяльності мусіла вертати на село ^т /священники, учителі, земські фельшери і ~~и~~ т.д./ . З другого боку, "Просвіта" рішуче не маланичого проти української культурно-національної і освідомлюючої роботи серед мійських обивателів та інтелігенції, - навпаки нас дуже обходило, щоби того чи иншого інтелігентного "общероса" чи ^{можє} "таким ма-лороса" поволі зробити свідомим національно і в дальнішому мати з нього "готового" українського інтелігента. Тому наші просвітняне з великим зацікавленням слідували за процесом поступового наближення до "Просвіти" якогонебудь чергового неофіта українства, - особливо, коли це була інтелігента людина - і серед нас велика була радість, коли такого чоловіка ми остаточно могли уважати "своїм" і з тріумфом ^{повонити} віденькі шерехи українських робітників новою силою. Сих неофітів ми шукали ~~и~~ у всіх сферах - серед

учителів середніх і вищих шкіл, серед кооператорів, серед ~~нищих~~ і вищих урядовців кам'янецьких установ, серед духовенства. Майже кожний просвітянин мав в числі своїх знайомих кількох таких "об'єктів", які під оглядом інтелектуальним були більш-менш цікаві і коло яких "варто" було працювати. Праця ж полягала в тому, що кожний просвітянин для "свого" "об'єкту" брав із "Просвіти" відповідну літературу, давав читати свою українську газету, потім, обережно, ~~вже~~ передплачував для нього на місяць-другий "Раду" і помаленьку "затягав" у "Просвіту" на вечірки. При цім увесь ~~ж~~ час кожний з нас ділився з іншими колегами своїми "радістями й горестями" з приводу успіхів та нахилів своїх "вихованців" та виглядали на те, чи "будуть з них люди."

В дальнішому ~~то~~ ловніші діячі "Просвіти", відповідно до того, де вони мали службу й з ким більше стикались по своїй праці й професії, просто поділили між собою "сфери впливу" і уже опікувались певними категоріями людей. Так, одні працювали головним чином серед учительства, другі, серед кооператорів, де інші серед своїх пацієнтів і так далі. Вся ж праця подільської "Просвіти" в цілому була дуже різноманітною, змістовною і тому дуже цікавою. Її справці: об'єктом своєї роботи "Просвіта" мала село і місто, і в першому й другому-людей різного звання, стану і професії. Сама праця була теж різного характеру і йшла в різних напрямках: тут була й робота просвітньо-організаційна, і кабінетно-наукова /читання та складання рефератів/ і музична, і театральна, і мистецька, і ~~на~~ давняча і агітаційна. Правда, як я уже означив раніш, масштаб самої праці був

невеликий, провадилась вона під постійним доглядом і з постійними перешкодами ~~з~~ з боку адміністрації, - на ~~с~~ цей масштаб праці не задовольняв, ~~і~~ ми прагнули всяко його поширити і поглибити, але ~~з~~ тепер, оглядаючись назад через двадцять літ, треба все ж признати, що робота робилася ~~б~~ не мала, ~~и~~ коли прийшла на увагу, ~~до~~ ~~роботи~~ ~~робилася~~ ~~не~~ ~~мала~~, а коли прийняти на увагу наслідки її, то, безумовно, за всією тою працею ^в історії нашого національного руху на Україні треба признати надзвичайне значіння...

Вся ця велика і різноманітна праця для свого виконання безумовно потребувала робітників, різної освіти - од вищої до нижчої, різних професій, спеціальностей, нахилів і уподобань. І справді - за десять літ фактичного існування "першої" і "другої" Подільської "Просвіти", а, зокрема, за сім літ існування другої "Просвіти", через Товариство перейшла ціла низка людей, що безкорисно віддавали "Просвіті" свою працю, свої знання, свої здібності і свій ентузіазм, залишаючи, кожний, по своїй силі і змові, слід у життю Товариства, а через нього й у життю цілого Поділля...

... "Не много лиц мнѣ память сохранила,

А многие погибли безвозвратно...

Але все головніші керівники і працівники Подільської "Просвіти" та їх діяльність ще живо встать перед очима. Багато з них одійшло уже у "ліпший світ" ^{але} багато ще живуть і працюють, ...

Як читач пам'ятає, низку діячів "Просвіти" ^я гадав, коли писав про першу "Просвіту": Багато із зазначених там осіб працювали й у "першій" і у "другій" "Просвіті", таким чином, тепер я лише додам про тих людей, що виявили свою діяльність у "другій"

"Просвіті".

На жаль, я не маю під руками протоколів другої "Просвіти", а тому не можу перерахувати, хто за час існування сеї "Просвіти" був у правлінню Товариства, а, значить, ех *officio*, мав виявляти найбільшу діяльність. Та, зрештою, цього я й не потребую, бо, як відомо, кожна справа тримається не на тих, хто ех *officio* мусів би її робити, а лише на тих, хто всього себе вкладає у справу і являється її душею.

Памятаю, під час революції 1917 року, за панування в Росії тимчасового Уряду, всіми було признано, що душею, *нервом* революції є Керенський. Як би не оцінювати його діяльності, треба признати, що в той час все було зосереджене у Керенському - він був у всіх на очах, він виявляв *максимим* енергії, ініціативи, напруження. Він з блискавичною швидкістю з'являвся в самих протилежних географічних точках Російської Імперії, він був міністр, президент, главноверх....

Таким *нервом*, душею української визвольної боротьби був у нас Симон Петлюра.

Таким *нервом* большевицької революції був у Росії Троцький.

Сі люде, що шиті із патосу, із нервів, із непереможного стремління, можливо, часто роблять ю милки, часом гинуть через них, але для певного періоду вони являються вождями, вони творять здвиги, *вони* є рушіями цілої справи, яку ~~двигать~~. І коли вони зникають, то ~~утворюється~~ утворюється пуста, - їх заступити не можна, треба лише чекати нового випадку, що принесе з собою відповідну людину.

І ось, оглядаючись назад, до часів існування "другої" Подільської "Просвіти" і використовуючи нашу аналогію, правда, для значно менш^сих справ і для значно менш^сого масштабу, я мушу сказати, що таким "нервом" з "другої" Подільської "Просвіти", і не тільки "Просвіти", а цілого українського життя на Поділлі був у той період видатний український патріот-полюдя^{нин} Василь Андрійович Сочинський.

Признаюся, я не дуже здивуюсь, коли багато наших людей, прочитавши це прізвисьце, здвигнуть плечима, на знак, що сеї людини не знають і про неї^{їх} не чули. Дійсно, В. А. Сочинський за час української влади міністерських посад не займав, послом не був, тому, очевидно, й не може тішитись належною популярністю. Більше з^о того, маючи певну можливість і всі данні займати дуже виданті становища на державній ^і українській службі, Сочинський не робив для того ~~ж~~ ніяких старань: грандіозне видовище повстання української нації і держави давало йому таку насолоду, що він, здавалось, старався лише про те, аби ніхто йому не заваджував бути вільним і щасливим глядачем. Таких людей під час нашої революції я зустрічав кількох-і всі вони належали до числа старих заслужених українських патріотів, які в першу чергу мали моральне право і фактичну можливість дістати найвищаніші становища і які, навпаки, залишилися на своїх старих скромних ролях, і то навіть більше глядачами, ніж активними учасниками важливих і грандіозних подій. Такі люди були: Е. Х. Чикаленко, Л. М. Жебуньов, К. Г. Солуха, ~~до них ще треба зачислити~~ ^{Такий був і} В. А. Сочинського. Можна навіть сказати, що з боку цих і подібних людей

така позиція в час гарячої роботи була ~~до~~ певної міри еґоїстичною, але, очевидно, причиною такої поведінки була відповідна вдача. Сочинський, звичайно, не був саїдушим глядачем, ~~ні~~ горів справою, але разом з тим він не хотів пхатись до неї так, щоб дерева заступали йому цілий ~~двер~~ ліс. Він не хотів бути українським міністром, йому більше подобалось піти в ролі ~~вступ~~ прохача до свого, українського, міністерства. Розумієте, - розповідав він мені якое про свою аудієнцію у Міністра освіти І. І. Огієнка - я підхожу до дверей ~~кабінету~~, а там ж такий здоровенний урядовець для доручень: "вам, каже, до *Пана* Міністра? Так без докладу не можна!" Мені - знаєте - аж трохи страшно стало. І разом з тим - так приємно! Подумайте собі - і у нас, як у людей. Свої міністри, урядовці, кабінети! ...

В. А. Сочинський ще живий, і ще не старий і, треба сподіватись, ще не сказав свого ~~вступ~~ останнього слова. Але те, що він зробив для українців ~~вступ~~ і справи на Поділля, а тим самим й для нашої загальної справи - безумовно виділяє сю постать.

^{асиль}
~~Вступ~~ Сочинський - син селянина. Народився в с. Кужелівці, Ушицького повіту на Поділля і переходив типовий шлях селянської дитини, яку незаможні батьки стараються "вивести в люде". Отже, спочатку - Кужелівська народня школа, далі - "Ново-Ушицькое Гродское Училище", далі "Миньковецкое Волостное Правленіє" і, нарешті, "Каменец-Подольское Отдѣленіє Крестьянско^{го} Поземельного Банка". В двадцять літ В. А. Сочинський - урядовець ~~свого~~ банку

на 30 карбованців, -кар'єра для селянського хлопця з освітою
 городської школи, блискуча. Напереді ж спокійне чиню вницьке життя,
 "государственная служба" з "п^{ов}вищеніями" і з скромним, але вистар-
 чаючим утриманням... Для багатьох колег Сочинського се був
 ідеальний життєвий шлях, з якого вони ні за яку ціну не звер-
 тали, але се не була дорога для Сочинського. Він попадає до міс-
 та і тут, в сприятливих умовах, широко розгортається його над-
 звижний ^{зрн} чайно обдарована натура. Сочинський - високоздібна лю-
 дина, в парі з цим йде його виключна цікавість, бажання пізнати
 життя у всіх його проявах. І Сочинський швидко поповнює свою
 освіту і свої знання вичерпуючою кількістю прочитаних книжок.
 В сім процесі він натрапляє на українське питання: але тут до
 розуму прилучається почуття, стихія - і дальніший ^з ^л життєвий
 Сочинського вирішається: Сочинський стає свідомим, переконаним,
 але мало того-ентузіастичним, захопленим лицарем української
 ідеї... Я колись згадував про людей з "українською бацилою",
 типовим представником свого роду - безумовно є В. А. Сочинський.
 Українська справа була його - id ee fixe, його "хворобою" - про нею
 він думав, коли вже вставав рано, вона йому заважала працювати
 в канцелярії, цій справі він з насолодою віддавався в кожному
 вільну годину, з нею засипляв. Але це не була одна докучлива-ба-
 рабанна "цирість" чи нудне ниття з приводу "бідної нееньки
 України", - ні, Сочинський - здібний, начитаний, з у нього надані чайна
 спостережливість, ясний розум і його міркування про українську
 справу цікаві, оригінальні, свіжі. У нього завжди нові ідеї, нові

ідей, нові пляни, нові фантавії. Сочинський-завжди цікавий, він цікавіший, ніж десяток універсантів до купи, ...але...він не вірить в себе: що може знати він, людина без освіти і чи личить йому сунутись десь "між панів" і високо невчених. Зрештою, він таки "сунеться", бо цікавість до справи бере своє, він говорить щось далеко розумніше од високовчених, але, ... "звичайно", хіба то він має робити ту роботу, вести перед-Боже борони! на то є "достойніші", розумніші люде. І оця хіба в час будування української держави усуває Сочинського од усіх важливих широко національних справ. Коло цих справ ^{тільки} ~~товпяться~~ ^{тільки} пігмеї, нездари, Сочинський невимовно хвилюється, ~~бо ж справою~~, але ближче не підходить: для у того є другі, здатніші. На еміграції зашивається у глуху провінцію, з дня на день перебивається ^{ючись} коло не своєї роботи. Правда, се діється зараз, коли всі ми-далеко од широких національно-державних справ і робимо щось не те, що мусіли б робити. Але ж двадцять літ тому!... Чи треба ж говорити, що, потрапивши на конкретну українську справу, Сочинський віддається їй цілою своєю істотою. Цєю конкретною справою-була Подільська "Просвіта". Правда, й тут було те саме, що й пізніше у відношенню до державних справ.- "Хіба він може" бути секретарем Товариства "Просвіта", та ж він нічого не "розуміє", люде добрі, що ви собі думаєте! "- аж поки ~~без~~ інші без нього вирішають, що, звичайно, може і мусить. З того часу-приблизно з початку 1908 року і до кінця "другої" "Просвіти"-В.А.Сочинський-секретар Товариства, член правління, рядовий член, але завжди і постійно душа і нерв Подільської

"Просвіти", а з нею й цілого Подільського українського життя.

Сочинський-довголітній секретар⁶ "Просвіти" і, треба правду сказати, - на перший погляд перпоганий секретар⁶. А, ну, подивіться у нього по шухлядах, по шафах, - так там всі папери догори ногами, ніби після погрому...

(-А ну, знайдіть ~~близу~~^{біля} переписку! Нічого подібного: вся вона у нього по кишенях - з правого боку, з лівого боку, в піджаку новім, в піджаку старім, в пальті, на обідньому столі, тільки не там, де мусить бути. Здавалось би - розпачливий стан! Але у секретаря Подільської "Просвіти" - кольосальна пам'ять - і тому, при великім безпорядку, у нього все в ідеальному порядку. Він все прекрасно пам'ятає - не треба йому ні реєстратури, ні вступаючих, ні виходящих. Щоб пак, він, що знає всіх свідомих українців по цілій Україні, а тим більше на Поділлі, він, що хапається за кожен українську справу, за кожний лист в українській справі - щось би забув, чи опустив! Це єсть абсолютно виключена річ. Друге діло, що він сам дуже не любить писати і таки допроситься, що більшого листа йому складе Никифір Яковлевич /Григорійв/, а менші понаписують ^{до} наказу - Іван та Михалко /Іван Андрієвич і Михайло Андрієвич Сочинські-молодші брати В.А./ . Але від часу до часу і на Сочинського нападає хвиля - він сідає до столу і тоді у всі кути Поділлі летять листи, листівки, статuti, книжки. Це ~~вже~~^{вже} пише Сочинський з власної ініціативи. Але куди він пише? До кого звертається? Отже тут ^{дов}водиться сказати, що у цього чоловіка була кольосальна інтуїція. Надзвичайне захоплення українською спра-

бого зробало те, що

~~зробився~~ ^{виробався} ~~вону~~ Сочинського в цім відношенню якийсь особливо загострений
 них. Він відчував українця чи українську справу "заочно" і
 на сотні кілометрів. Досить було для Сочинського якийсь неви-
 равних чуток, що, напр., у такого-то учителя бачили на столі
 "Байки" Глібова або там а там відбувалися українські ~~об~~ вис-
 тави, як Сочинський зараз собі щось зміркує, "кине гачок" і,
 дійсно, "виловить" десь із нетрів глибокої провінції стихій-
 ного українця, якому, власне, тільки й бракувало маленького
~~дотичку~~ ^{дотичку} ~~зовні~~ зовні, щоби стати свідомим національно. І ось такої ро-
 боти В. А. Сочинський, як секретар Товариства, зробив дуже ба-
 гато: я навіть думав собі часом, що коли б хтось учинив на По-
 ділля якийсь/грандіозний трус, то витрусив би як раз масу листів-
 вок Сочинського, розкиданих по самих різних закутках губернії.
 Правда, за ці листівки ні Сочинському, ні тим, до кого він писав,
 нічого не було б, бо Сочинський ніколи не писав чогось "протиза-
 коного". І не тому, що боявся "підвести" себе чи "Просвіту" чи
 адресатів, а виключно по тій причині, що, по своїм переконанням
 і по своєму цілому складу, він був передовсім націоналіст і ку-
 льтурник. Націоналіст- в розумінню гарячого призиву українських
 мас до спали міцним сном, до національного пробудження, культур-
 ник, - як діяч, котрий ясно бачив, що тільки через школу, книжку,
 позашкільну освіту, кооперацію-взагалі через культуру-народ нац
 дійде до повної національної свідомости. Перейшовши ж сю ста-
 дію, він, натурально, вирішить і всі свої справи соціальні і
 політичні. Тому, Сочинський, стоячи за радикальне розв'язання соці-

вста

яльних питань, зокрема аграрного, був разом в тим великим ворогом демаґогії і фрази. Йому, як людині чутливій й розумній, були органічно противні ті різні, найчастіше пустопорожні, добродії, що за для ради демаґогії, "робдили пащеку" і кричали про "галодинне маси". За теж хіи все, що торкалося інших засобів пробудження в народі національної свідомості, викликало у Сочинського великий інтерес і пильну увагу. Натяк на можливість впровадження української мови до школи, нагода для пропаґанди серед учительства на літніх курсах, українським ~~м~~ в Подільській кооперативній, можливість українського видавництва—на все це він гостро реагував, часто перший вбачаючи та вказуючи на ті чи інші можливості. Через те Сочинського "всюди було повно", він завжди був на "передових позиціях", * він перший звертав увагу на якусь роботу, він перший підіймав тривогу, коли українській справі—загальній чи нашій, Просвітянській,—загрозувала якась небезпека. Правда, робити саму роботу, захищати ті чи інші позиції мусить, по думці Сочинського, X чи Y, бо він щиро вважає що, сам він звичайно, "до того не здатний": Але перший заколотить справу, "наробить гвалту", "підніме на ноги", розуміється, ніхто інший, як Сочинський. Тому всі, хто мав хоч якесь відношення до української справи на Поділлі, неодмінно знали Сочинського і, навпаки, Сочинський знав усіх ~~у~~ українців, і не тільки сучасних, а й можливих майбутніх. Він був однаково відомий і свій чоловік у всіх колах—і в учительських, і в кооперативних і серед урядовців, і поміж середошкільською молоддю, всюди вносячи в собою щось живе і цікаве...

Та й трудно було не знати Сочинського кожному, хто хоч на один день ~~епинивел~~ стикався з Подільською "Просвітою", бо хоч Сочинський й уважав, що ту чи іншу роботу мусить робити хтось "розумніший" чи "більш відомий", але, фактично, всеж майже у кожній роботі він брав най~~бильшу~~^{бильшу} і найгарячішу участь. Оскільки ж ~~саму~~^{д. ливисав} "Просвіту" була різностороння і різноманітна, то такою ж була і робота Сочинського, - хіби лишень з тим додатком, що він же був і головним ініціатором чуть не усіх справ.

Отже, Сочинський майже увесь час ніс на собі секретарські обов'язки. Але одночасно він не рідко виступав і у ролі бібліотекаря та продавця книжок. Одначе, коли на сьому тижні є якась просвітська вистава, чи гулянка, чи вечірка, то, звичайно, Сочинський-і передовсім він-має тисячу обов'язків: він мусить замовити театральну залю чи бульвар для гуляння, він має здати в друк а^{чи} і прокоректувати їх, Сочинський запросить контрабаса для квартету, Василь Андрієвня поїде перепрошувати X, що надула губи^к і не хоче співати, - горенько мое! - а ще ж треба перебалакати з брандмейстром, щоби поляли водою бульвар та прошемплювати в поліції квитки для благодійного збору! І бували дні, коли Сочинський вихрем літає по Камянцю з рання й до вечора і тільки дивуешся, бувало, ^{як} йому терплять оці прогулки в "Крест'янському Банку" і не проженуть зі служби...

Одначе, помилкою було б думати, що Сочинського інтересують лише біжучі технічні справи Подільської "Просвіти" й тільки їм він присвячує свій час. Далеко не так: поруч з дрібною роботою для

"Просвіти", він не спускає з очей цілої української справи взагалі, - його цікавить політика, українська література, наука, видавничий рух, мистецтво, - він мусить бути в курсі всього, він все жадібно хопас, на все реагує. А чи бачили оповідання в сьогоднішній "Раді" - з'явився якийсь новий письменник, а чи знаєте, що буде виходити нова українська газета, а, правда, цікава полеміка між X та Y і т.д. і т.д.

В.А. Сочинський - один з найбільших моїх приятелів. Українська справа - та спільна справа, що тісно зв'язує нас, і ось минає уже двадцять літ, а я ще й досі не можу забути тих прекрасних хвиль-гарячих розмов, міркувань, плянувань, що всі присвячувались цій справі. З нас сміялися, це може й було кумедно, але це бувало так: В.А. Сочинський майже що вечора приходив до нас, у хату моїх батьків, у гості; коло 10-11 він йшов до дому, але ми ще мали про що поговорити і я йшов "трошки" його відпровадити. Одначе це "трошки" непомітно кінчалось як раз коло помешкання В.А., а розмова далеко не кінчалась. Тоді В.А. "трошки" провадив мене, при чім через пів години ми здивовано констатували, що він знову прийшов до нас у гості. А розмова не кінчалась, тільки розгаралась... і, звичайно, я знов йшов, щоби відпровадити його "до ріжки". У Кам'янці ж тихо-тихо... уже далеко за північ... Над Кам'янецькими фортецями й мінаретами пливе місяць, купаючись у білих хмарках, а клени й акації стоять задумливо і не шиширкнуть... Розуміється, ми минаємо всі "роги", минаємо їх десятій раз, ... а українське життя, бідне тодішнє українське життя, дає нам привід до нескінчених спостережень, висновків, прогностів,

плянувань. І чого тільки тоді не було переговорено, в ті прекрасні кам'янецькі ночі, коли ми, по виразу моєї матері, без кінця "проважалися" і...

В 1917 і 18 році, коли прийшла революція і коли настала можливість широкої культурно-національної роботи на Україні, а на Поділля довелося стати до цієї роботи нам з В.А., - мені в якості голови Губерніяльної Народньої Управи, а В.А. в якості завідуючого видавничим відділом тієї ж Управи, не раз, прийшлося мені чути компліменти з приводу широкої праці нашого видавничого відділу і з приводу видатних здібностей нашого завідуючого. Признаюся, я не без приємности слухав ці похвали, бо при цім незмінно мені згадувались ясні Кам'янецькі ночі і наші з В.А. "проважання": між нашою роботою у 1917-18 році і нашими розмовами у 1908 році був безпосередній і прямий зв'язок... Взагалі ж, говорячи про В.А. Сочинського, як про українського діяча, не можна оминати одної характерної риси, що особливо виділялась у нього серед інших, а саме-це замишування до української книжки. Воно, правда, й зрозуміло: кожна нова українська книжка в ті старі, дореволюційні, часи була, властиво, єдиною ознакою, єдиним проявом українського життя. Тому тоді, власне, всі українці просто з побожністю зустрічали вихід у світ кожної нової книжки і, з другого боку, кожний активний український громадянин чи гурток таких громадян неодмінно плянували якесь видавництво-чи то белетристики української, чи наукових книжок чи популярних. Що ж до Сочинського, то справа видавання укра-

їнських книжок була завжди для нього най~~важливішою~~^{лиш} справою. Поваж-
 же для цього потрібні гроші, а їх у Сочинського не було, то він
 потішав себе хоч розмовами-фантазіями про те, які твори і як
 би він їх видав, коли б мав гроші. Одначе, з часом, з розмов-фан-
 тазій це що почало формуватись реально. Сочинський таки "нашк-
 рябав" трохи грошей, притягнув наї ще у кількох Кам'янецьких
 українців і в 1908 році з радістю сповісти в мене, у Дорпаті,
 це я вичвся, що ми таки будемо мати на Поділлі видавництво,
 тільки ось, як його назвати. Я спроектував назву "Дністер"-нашої
 Подільської річки, - Сочинський її апробував і з 1908 року у Ка-
 м'янці на Поділлі почало функціонувати українське видавництво-
 наша з Сочинським мрія і улюблена його дитина. Першим номером
 сього видавництва вийшли твори нашого Подільського поета Степа-
 на Руданського. Наклад мав успіх, бо Руданського українські чи-
 таї любили і за ним питали, а наклад видавництва "Вік" до того
 часу розійшовся. За Руданським пішли книжечки по кооперації,
 зокрема, з під пера подільського кооператора І.А. Волошинівського
^{мовою 2}
 стилем якого ми захоплювались, а далі й скілька інших. Видавниц-
 тво функціонувало до війни, з початком якої мусіло припинитись.
 Грошей у "Дністрі", як я ³взначив, було мало, тому й особливо ши-
 рокої акції розвинути не можна було, але треба було бачити
 В.А. Сочинського при цій роботі: він смакував її, - все самий про-
 цес роботи давав йому надзвичайне задоволення; а скільки то
 можна поговорити з приводу видавництва, які пляни можна буду-
 вати і то ж не фантастичні а реальні, бо ж видавництво мусить

давати щось найкраще. А скільки замороки з приводу технічної
^острої ціла! Одначе, це тільки так говорилося: "заморока". В дан-
 ному разі В.А. абсолютно не можна було вірити: це для нього
 була не "заморока" а "веселія хлопоты". Подумайте, - треба знайти
 добру друкарню, треба виписати до її прифтів літери "і" та "е".
 А ^{дали?} ~~тепер?~~ який взяти напер: чи главірований чи простий? Тепер фор-
 мат: чи вісімка чи шіснацятка. І як його все скомбінувати, щоб
 було гарно і практично та дешево. І В.А. немилосерно тягав
 мене із собою по Кам'янецьких друкарнях-трущобах, щоби усе це
 в'ясувати. Але признаюся: і я також мав пристрасть, "род недуга",
 до сеї справи й тому даремно нарікаю на В.А. Боже, в яких дру-
 карнях ми не бували: і у Вайнбаума, і в Ландвігера, і в Ду-
 наєвського і в ^{Мор} ~~Гіт~~ткім Брацтві. І як ми всім їм, бувало, накрутимо
 голову, поки на чімсь спинимось... Але ж ~~ж~~ за те В.А. став
 прекрасним фаховцем у видавничій справі: він у подробицях ~~вив~~
~~ив~~ усю техніку друкарень і видавництв, ^а вичерпуюче знайомство
 в усіма галузями української літератури і потребами україн-
 ського життя та ринку давали йому широкий погляд на цілу спра-
 ву. Усе ж завершувала надзвичайна любов, просто пристрасть до
 української книжки. В.А. Сочинський був видавцем - "милостью Бо-
 жою", тільки не було нагоди приложити йому до цієї справи
 своїх рук у великому масштабі. І ось в 1917-18 роках ця нагода
 трапилась: Подільське Губерніальне Земство стало інституцією
 національною українською і широко розгорнуло культурно-освіт-
 ню акцію, взявши на себе, між иншим, українізацію в губернії

усього початкового, ^{і середнього} ~~з~~ вищепочаткового (шкільництва). Ся акція оз-
 начала те, що ~~в усіх~~ ^{но} школах губернії треба було дати дітям
 сотні тисяч книжок-підручників, не рахуючи книжок для учитель-
 ства, для читання й тому подібне. Центром видавничого руху був,
 звичайно, з Київ, - там ліхорадково працювало кілька видавництв,
 але ж українізація шкіл йшла по цілій Україні, запотребовання
 було колосальне і ось перед окремими самоурядуваннями ~~стала~~
 справа самостійного виготовлення підручників й книжок для своїх
 потреб. Ся ж справа стала й перед Подільським Земством і я,
 будучи Головою Управи, приступив до організації при Управі
 спеціального видавничого відділу. Для відділу передбачалась
 дуже велика робота, яка потребувала досвіченого керівника. І
 ось ^в цей момент я не міг не згадати В.А., який перебував тоді
 на Чорноморщині, де уже з пару літ лікував свою хворобу нирок,
 встиг, своїм звичаєм, по вука увійти в місцеве українське гро-
 мадське життя. Одначе, ми списались і літом 1918 року В.А. при-
 їхав у Кам'янець, як завідувачий видавничим відділом Подільської
 Губерніяльної Народньої Управи. Працював на своїй посаді В.А.
 Сочинськи й всього приблизно півтора року, до приходу в Кам'янець
 на прикінці 1919 року поляків, одначе, треба признати що за цей
 час, під його керівництвом, наш видавничий відділ викона ^в вели-
 чезну роботу. Треба прийняти на увагу при цім, що роки 1918, а
 особливо 1919, коли лінія військових подій підходила до самого
 Кам'янця, далеко не можна було вважати сприятливим ^у для нормаль-
 ної культурної роботи, а, зокрема, для видавничої, одначе, для Со-

чинського так ніби не існувало ніяких перешкод і праця у нього просто кипіла. Здавалось, він хоче здійснити всі свої мрії, які плекав в сфері видавничій на протязі довгих літ і до видавничої роботи Сочинській допався, як страшно зголоднілий чоловік до їжі. Наслідки цієї праці незабаром показалися: Губерніяльна Управа заарендувала друкарню бувшого Свято-Троїцького Братства, де працювало 60 робітників і при тому чотири машини, а далі до Губерніяльного Земства од ^{бувшого} Губерніяльного Правління ^{перейшла} величезна стара друкарня, зі 120 робітниками, й 6 чи 8 машинами і цілим майном. Все це робилося, звичайно, за посередництвом В.А. Спочатку здавалось навіть ~~страшно~~ брати на себе такий великий апарат і таку відповідальність, однак Сочинський ~~по~~ справив з цим справитись і для нашого Видавничого Відділу почало працювати 180 чоловік. Це заноси^{ло} ~~се~~ просто казкою! Подума^{ти} лише: ще рік назад, під час війни, українці не сміли видати ні одної книжечки і-раптом-для української культури, для української книжки працює в одному місті щоденно 180 людей. Отже, помимо ^і всього іншого, треба було знайти для цих 360 рук роботу, і то не випадкову, а дійсно потрібну, треба було за нею прослідкувати в процесі її переведення, а до того всього брати на увагу, щоби собівартість книжки не перевищувала а, навпаки, була нижчою од приватної продукції. Для першої цілі, щоби надати видавничій роботі плановости, себ то, щоби зясувати, які книжки в першу чергу треба ^{да} видавати, засновується при видавничому відділі спеціальні комісії із завідуючих відділами Губерніяльного Земства і із педагогів. Далі-ціла низка осіб дістає замовлення на написання підручників та інших книжок, а що ^{да} друку ^{да} попали

лише твори варті того, засновується при тому ж видавничому відділі редакційні колегії, що дають свою оцінку книжкам, які мають йти до друку. Як раз на цю пору, розгортається робота видавничого відділу, припадає відкриття у Кам'янці Подільській Українського Державного Університету і Губерніяльну Управу використовують для видавничої праці цілу низку професорів нового університету-то як членів видавничих комісій, то як редакторів, то як авторів. При видавничому відділі співпрацюють проф. Л. Т. Ділецький, проф. Снявський, доц. Плевако, проф. Чернович, доц. Драй-Хмара і т.п.

В березні-квітні 1919 року, коли політичні події /війна з большевиками/ обертається для Дирекції нещасливо і Кам'янець стає місцем евакуації для державних установав українською інтелігенції, круг співробітників видавничого відділу ще поширюється, до проф. Михайла Грушевського включно, котрий пише для Земства українську історію по програму вищих початкових шкіл і бере в загальній роботі відділу ближчу участь. Взагалі ж повинен сказати, що в той час коли видавничий відділ стає дуже популярною інституцією серед української інтелігенції Кам'янецької і приїзжої, Київської. Сьому сприяє передовсім вдача нашого завідуючого: Сочинський сам страх не любить писати /де він годе!/, але у нього просто пристрасть, щоби кожний щось писав, готовив до друку. І ось, знаючи здавна всю видатнішу українську інтелігенцію, а з багатьома будучи знайомий особисто, Сочинський знаходить час майже в кожному побачитись, поговорити- і одному за-

мовити підручник, другому якусь хрестоматію, в третім накреслити
 плян якоїсь іншої праці, - словом, здавалось, як би у нього була
 можливість, він би всіх заставив працювати коло видання книжок.
 І справді, у видавничому відділі "за Сочинського" було, по вис-
 лову людей, що спостерігали роботу відділу, як у великому *млині*:
 тріщали машинки, цокали рахівниці, безперестанно тріщав теле-
 фон, а в кабінеті завідуючого безперервний людський потік: то
 приходили педагогі, пивьменники, земські служачі, університетські
 професори, коректори, поети і дуже часто між ними - від початку 1919
 року *наша* сива борода "діда" М. Грушевського. Він теж, грішним ділом,
 звик до такої роботи і, сидючи у Кам'янці, одірваний од своєї
 Київської обстановки, приходив сюди і по справах і трохи розва-
 житись. Треба правду сказати, такий широкий розмах роботи швид-
 ко дав свої наслідки: книжка виходила за книжкою, *їх*, як висловлю-
 вався Сочинський, просто "лопатами гребли" і земські підводи
 та автомобіль не встигали *вивозити* їх (з друкарень *відбирати*). Сочинський
 царював: він кожного дня разів два звонив мені у кабінет по те-
 лефону, щоби про щось порадитись чи на щось дістати згоду, але
 скоро я зауважив, що на 50% тут діло *було* не в тому: йому просто бу-
 ло приємно хоч двома словами - бо нема часу! - перекинутись зі
 мною про ту справу - велику, дійсну, реальну! -, якій ми - малій, мі-
 зерній, фантастичній! - колись уділяли довгі години вільного-
 превільного часу!

Трохи згодом, після Земства, і під час панування у Кам'янці по-
 ляківчу 1919-1920 р.р., В.А. Сочинський, разом з Н.Я. Григорієм,

С.Т.Риндиком та іншими відновили колишнє приватне Подільське ^{видавництво} товариство "Дністер", при чім Сочинського було обрано директором Товариства. Треба сказати, що на ~~цей~~ раз В.А. виявив себе не тільки, як блискучий організатор-надавець, але й як надзвичайно зцібний керівник комерційного підприємства й фінансист. Тут уже завдання його було далеко складніше, ніж у Земстві: що тижня треба було платити робітникам і що тижня треба було мати гроші ^{На жаль,} ~~видавництво~~ "Дністер", маючи перед собою гарні перспективи, функціонувало недовго-десь біля року: в половині ж 1920 року Кам'янець заняли большевики і воно мусіло припинити своє існування. Але й за цей час видавництво усе ~~ж~~ зробило дуже й дуже велику роботу: воно надало поверх тридцять ~~ж~~ назв різних книжок, головним чином підручників і то в умовах ізоляції Кам'янця од цілого світу, з величезними труднощами добували папер, друкарські фарби і т.п. ^{ю 24} ~~не~~ ~~з~~ евакуацією перед большевиками, всі видання "Дністра", звичайно, залишились у Кам'янці. Так само, розуміється, залишилось багато видань Губерніального Земства, а, крім того, вісім вагонів книжок, закуплених Земством у видавництва "Дніпросоюз" у Відні і з великими труднощами доставлених силами Губерніального Земства у Кам'янець, коли він був під владою поляків.

В роках 1921-22 мені довелося читати, що большевики у своїх газетах гордо заявляли, як то вони "снаділі" українськими книжками, розуміється, на всі 100%, - школи Херсонської, Одеської та ще якихось губерній-все це, одначе, везлося готове з Кам'ян-

ця-то були запаси Губерніяльного Земства і видання "Дністра"!
 // Опинившись на вигнанні, В.А. Сочинський й ^{тут,} ~~тут~~ ~~сидячи~~ без всяких засобів потрапив розпочати українське видавництво, випустивши у світ ^{Львові} кілька книжок-підручників, під фірмою видавництва "Поділля". Як ~~це~~ це не дивно, зазначене українське видавництво було підприємством польським: В.А. зумів переконати кількох знайомих йому поляків-біженців із Поділля, людей з де якими українськими симатіями, що свій капітал ^{вони} найліпше "пристроять", коли вкладуть ^{в ук} ~~в українське~~ українське видавництво. Поляки виявилися такими наївними, що їм вірили в це, - як вірив у те й сам Сочинський, - поки не переконався, що в Галичині та на Волині взагалі мало хто потребує книжок, особливо в ті часи, коли це робилось, - у 1920-21 році; - тоді на Волині майже ніякого шкільництва не існувало...

Але... вертаймо "до дому"...

Отже, як я зазначив, одним із найблизчих діячів Подільської "Просвіти"; душою її був В.А. Сочинський. На протязі всього існування ~~д~~ другої "Просвіти" Сочинський був вірним її лицарем і в історії українського руху на Поділля В.А. Сочинський ^{ому} належить беззаперечно і дуже почесне місце...

Однак, звичайно, життя такої організації, як Подільська "Просвіта", потребувало праці не одної людини, хоч би й такої одарованої і ентузіастичної, як В.А. Сочинський. Треба сказати навіть більше: праця таких "безпокойних" людей, як Сочинський, "що всюди

„мішаються“, розпочинають на раз двацять справ, розкидаються, неодмінно потребує ще праці інших людей, котрі, власне, менше хвилюються, спокійніше працюють і часто і ~~часто~~ як раз ^{одно}часно доводять до пуття ті справи, серед яких, остаточно ^{завиць} заплутується та витираючи ~~шт~~ з чола, безпомічно сидить „ініціатор“. Таким, власне, спасенним „доповненням“ Сочинського у Подільській „Просвіті“ був відомий тепер широкому нашому громадянству українськи громадський діяч Никифор Яковлевич Григорійв...

Н.Я.Григорійв-зараз видатна й активна фігура в українському громадському житті. Він-член бувшого Громадського Комітету, того Комітету, який перевів величезну національну працю по організації української еміграції у Чехословаччині, - працю, яка тішиться безумовним признанням з боку кожного незасліпленого українця, але яка, одночасно, створила Комітету й діячам його дуже багато ворогів, що не годились з методами його праці.

Н.Я.Григорійв-видатний член, лідер, партії українських соціалістів-революціонерів, партії, що відіграла у свій час керуючу роль в політичному житті на Україні і мала дуже багато прихильників, але й досить ~~багато~~ ворогів.

Н.Я.Григорійв-діяч Українського Соціологічного Інституту, Українського Робітничого Університету, Українського Комітету, себ то, знов таки, один із організаторів й ⁶⁹працівників низки інституцій і організацій, існування й розвиток яких, здавалось

би, треба лише вітати і які, одначе, мають завзятих і переконаних ворогів; теж українських діячів і патріотів. Нарешті, Н.Я. Григорієв-видатний член групи українських соціаліст^{ів}-революціонерів, тзв. "шановані в'є" яка розпочала переговори великого політичного значіння з представниками росіян, ті переговори, які одним видаються безумовним нашим політичним успіхом, а другим-зрадою ідеї самостійності України...

Отже, зрозуміло, в якому тяжкому положенню я опинився би, коли б мав необережність взяти для своїх споминів "всього" Григорієва. Та се просто й неможливо, бо сьогоднішній Григорієв увесь в руху, в огні праці, з ним можна полемізувати в газетах, спечечатись на зібраннях, але про нього, про цей період його діяльності, ще рано "згадувати". Вона, ця діяльність, теж, звичайно, мусить знайти свою оцінку, але значно пізніше. Натомість, праця Григорієва в Подільській "Просвіті", що починалась 28 літ назад, уже цілком підлягає ~~її~~ історії та сьм минам. Отже "цього" Н.Я. Григорієва, діяча періоду 1908-1917 років, я й маю передовсім і головним чином на увазі. І се тим більше, що, навіть розглядаючи "цілого" Григорієва, довелось би поділити його діяльність на два різко відмежованих періоди: Н.Я. Григорієв культурний і громадський діяч губерніяльного масштабу до революції 1917 року і він же політичний і державний діяч після революції 1917 р. Н.Я. Григорієв-по своєму походженню не Подолянин, а з Київської губернії, на Поділля ж він у перше з'явився приблизно в 1908 році, приїхавши у Кам'янець, як новопризначений учитель місцевого "городско-

го училища". Це був молодий чоловік, літ 25, але на вигляд поважний, а по вдачі-лагідний і спокійний. Приїхав він у Кам'янець людиною цілком свідомою національно і зараз же зав'язав стосунки з "Просвітою" і просвітянами. З цього моменту і до останнього дня перебування в Кам'янці, Н.Я. Григориїв стає неодмінним членом Подільської "Просвіти". Але мало того, - він ^{св} всю свою діяльність тісно зв'язує з життям Подільської "Просвіти" й українським рухом на Поділлі, до того тісно, що й сам себе вважає подолянцем й ми всі вважаємо його за такого. І, справді, в особі Григориїва Подільська "Просвіта" й Поділля придбали діяча, який безумовно залишив значний слід в історії українського руху в ^с ім краї. Що ж торкається спеціально життя "другої" Подільської "Просвіти", то, оглядаючись назад, я бачу, власне, дві основних постаті, що несли на собі увесь тягар семилітнього повсякденного буденного існування "Просвіти". Це - Василь Сочинський і Н.Я. Григориїв. Були вони люди досить різні, але захоплення одною ідеєю, праця коло спільної конкретної справи робили те, що ці різні характери не тільки не перешкаджали один другому, а, навпаки, часто один другого доповнювали. Хочиноді й досить часто - "доповнення" було досить оригінальне й "несправедливе", а саме-один говорив, а другий робив. І це не тому, що один говорив те, чого другий не знав, а перший не міг зробити того, що робив другий. Просто-все було наслідком характерів. Сочинський-людина експансивна, непосидюча, нервова:

часом з якоюсь справою він буде носитись тижнями-всім говори-
 ти, доводити, стягати людей на засідання й тому подібне, а по
 суті справа вимагає лише ~~т~~ того, щоби сісти спокійненью до
 стола на під години-годину, й написати листа, чи кореспонденцію ^{до газети}
 чи якусь вщозву. Отже Григориїв-не балакає, не бігає, не тур-
 бує людей, а сяде й напише. І на цім пункті справа стояла так,
 що, здавалось, як би Господь Бог не послав "Просвіті" Григори-
 їва, то Сочинський або пропав би... або мусів би навчитись пи-
 сати. Боже, як цей чоловік не любив писати! - Що? Треба піти по
 українській справі в Нового Плану на Рускі Фільварки, на Під-
 замче, за 3 ~~за~~ 5 верстов у болото, в дощ? - Сочинський до ваших
 послуг, особливо коли ще підчепить собі компаньона, з яким до-
 рогою можна побалакати про українську справу. Але, ради Бога,
 не садіть його писати. Ви може гадаєте, що він не уміє писати? -
 Нічого подібного, прекрасний літературний стиль, - наслідок маси
 перечитаних книжок! А де не подумайте про це спитати самого В.А.
 Він? Писати? - Та Бог з вами, хто це вам сказав? І це цілком щиро.
 А, між тим, в "Просвіті" писанина ^{була} не мало: - передовсім що два
 тижні вечірка, яка починається рефератом - і треба той реферат
 написати. Засідала Рада "Просвіти", й ухвалила написати: Губер-
 натору ^{ові} пояснення в справі яко би "неблагодійности" Това-
 рства, до Київа привітання з приводу ювілею такого-то, до га-
 зети замітку про українську ^{виставу...} справу школу. І все це переважно
 й головним чином виконував член Правління Товариства Н.Я. Гри-
 гориїв. Виконував тихо, спокійно, - не торгувався й не казав, "що
 він ліпше кудись піде". І це головна і основна риса цього робіт-
 ника: він уміє й любить посидіти! Це не значить, звичайно, що

Йому не хочеться теж кудись піти за компанію, але він уміє себе примусити сидіти, в і н у м і є п р а ц ю в а т и. Працювати уперто, систематично і довго. Але за ⁴⁰й наслідки праці перед очима. При чім я тут не маю на увазі журналістичної праці Григориїва останніх літ, праці, що стюрила йому так багато ворогів і напрямку та характеру якої я далеко не поділяю. Ні, я говорю про ϕ довгий ряд його праць історичних, педагогічних, політичних, про низку підручників, книжок, брошур, статей в журналах та газетах, що написав сей чоловік. При чім написав, не як вільний учений чи письменник, розпоряджаючи цілком то собою, а як людина служби й заробітку, що могла уділити такій праці лише вільний час. На фоні сотень і тисяч наших українських ледарів, що роками "збираються" щось написати чи зробити-Григориїв безумовно відрадене явище. І ось треба сказати, що коли Подільська "Просвіта" де що зробила для української справи, то дякуючи в дуже великій мірі ось тому ⁹драгоцінному уміню Григориїва працювати. Працювати систематично, планомірно, а, крім цього, ще й на самих різноманітних "фронтах"! Отже, напр., може надатись дивним і кумедним, але не дуже рідко бувало так, що Григориїв один ~~ввечері~~ на собі цілу просвітянську "вечірку". Себ то-він мусів скласти і виголосити реферата, далі-коли хтось ~~виступав~~ в деклямацією, то це, значить, його навчив Григориїв, котрий оце зараз сховався за ~~декораціями~~ ^{декораціями} і ~~суплірує~~, /оскільки на це дозволяла його колекція/ ^{і суплірує} третя точка квартет-і Григориїв ~~грає~~ на скрипці, чертвятий пункт-хор і Григориїв диригує-і так аж до самого кінця "вечірки".

до двох годин ночі, коли ще треба віддати сторожу Саві остаточні розпорядження і розібратись, хто у кого із публіки перемін^яв калюші. За те~~ж~~ на другий день^ж за уся працю Н.Я. Григоріва-урядовця Міністерства "Народного Просв^ѣщенія"- ждала "велика нагорода", а саме- надзвичайно "приємна" розмова з директором "народних учіліщ" Зіновієм Моралевичем, "землячком" і ренегатом, що будував свою кар'єру, головним чинном, "искорені^єм українства" серед учитель^{ів}ва Подільської губернії і робив сю роботу старанно і сумлінно! Але, треба праду сказати: оскільки один старанно і сумлінно "искоренял", остільки другий так само старанно "насаждав".

І, справді, у кожного із ближчих й видатніших діячів Подільської "Просвіти", помімо його загальної праці в Товаристві, була ще окрема спеціальність, відповідно до його професії, стосунків з людьми і так далі. Отже такою "окремою спеціальністю" у Григоріва була праця з учительством, праця, якою він також не мало прислужився для ширення української ідеї на Поділля. Ся "спеціальність" льогічно впливала із професії Григоріва: він сам був учителем, а тому йому було легше і зручніше, ніж комусь іншому, знайти спільну мову з сими людьми. Але, позацим, Григоріів і на своїй службі мав перед собою безпосередне поле діяльності, а саме- при Камянецькому "Городском Училищ^ѣ", де якладав Н.Я., було засновано педагогічні курси для підготовки скінчивших городську школу до учительської діяльності на селі. На сих курсах Н.Я. читав історію й ще якісь дисципліни, при чім, нам, українцям, було відомо, що Н.Я. провадив там роботу, яка цілком не відповідала "видам и намере-

ніям" російського правительства й Моралевича: з цих педагогічних курсів здебільшого походили переконані й завзяті молоді українці.

Але ж на цій роботі серед учительства не кінчалась. Учительства на Поділлі було дуже багато, — до трьох тисяч людей. Се був елемент, привернення якого до українства "Просвіта" вважала особливо бажаним і цінним і тому учительству уділялась особлива увага. І, дійсно, сільському учительству на Поділлі належить окрема і почесна роль в українській справі. Але про це ^{як і при роботі Григоріва на цих курсах, —} спеціально на іншому місці...

Тепер же знову повернемося до тих людей, працею яких держалась Подільська "Просвіта".

Отже, як мино перечеисленіх мною членів-діячів першої "Просвіти" належить згадати й низку людей, що працювали головним чином у другій "Просвіті".

Серед цих діячів окреме місце належить лікарю Олександровичу Білоусову. О.Ф. Білоусов, характерна запорозька постать ^{якою} якою з вусами до долу, відома широкому українському громадянству, з'явився у Кам'янці приблизно в 1907-08 роках. З'явився в офіційному ранці досить високого урядовця-^{поміщика} ~~поміщика~~ Подільського губерніяльного лікарського інспектора, але, на диво всім, своєю поведінкою аж і своїм зовнішнім виглядом не нагадував бюрократа. Передовсім-ця характерна зовнішність: кремезний чоловік, переважно без бриля, голова опущена долу, довгі українські вуса і незмінна біла коротенька "тужурка". В цій тужурці Білоусов з'являвся усюди, до губернатора Ейлера включно, од якого, як пере-

казували, попавши раз під сердиту руку, дістав доброго прочу-
на. Але це, як ми спостерігали, на Білоусова не впливало: через
три-чотири роки ми, просвітяне, з жалем проважали Олексу Федо-
ровича на нове місце служби, здається, до Смоленська, але він
все ж залишався у своїй незмінній білій "тужурці"...

Олекса Білоусов належав до категорії людей, з якими легко і
приємно мати діло. Це був чоловік щирого серця і шляхетної
вдачі, по яких залишається ясний спогад. Коли і під яким впли-
вом Олекса Федорович став національно свідомим - я не знаю, так
само не знаю - хто перше увів його до "Просвіти". Але сталося
так, що, швидко по приїзді до Камянця, О.Ф. Білоусов увійшов у
"Просвіту", був обраний в склад правління і на протязі трьох-
чотирьох літ незмінно являється активним членом Товариства.
О.Ф. не любив говорити і на засіданнях переважно мовчав, але
за те од роботи ніколи не одмовлявся. Роботу ж Білоусову, зва-
жаючи на його досить високе службове становище, накидали дуже
неприємні: їхати до губернатора разом з К.Г. Солухою і слухати
од начальства "pater noster" з приводу "неблагонадійності"
Товариства, ^{випро}спро^{сити} у поліцей^{ств}ера дозвіл на улаштування
концерту чи гулянки, перебалакати з тим чи иншим впливовим чо-
ловіком, на яким "залежало" "Просвіті" і тому подібне. І Олекса
Федорович всюди йшов, все робив, не залежно од того, чи це було
йому приємно чи ні. Особливо ж героїчно він супроводив завжди
Голову Товариства К.Г. Солуху, коли ~~в~~ останнього "запрошували"
до губернатора в справах Товариства. В таких випадках мало

хто з членів Правління мав охоту показуватися на очі начальству, де коли се було просто небезпечно, з огляду на службове становище і лише Олекса Федорович, як вірний лицар, не зраджував Товариша ^(К.І.Солузу) і "підбадьорував" ^{моло} в часі небезпеки...

У 1919 році О.Ф. Білоусов знову з'явився у Кам'янці, здається, ^уздається все такої ж білій тужурці, але вже в ролі товариша міністра здоров'я Уряду Української Народньої Республіки, коли Уряд в Кам'янці провадив збройну боротьбу з більшовиками. В ті часи і О.Ф. і я мали занадто багато праці, так що майже не зустрічалися, знаю лише, що О.Ф. - "проробив" разом в Урядом усі евакуації, ^ана еміграції лікарював на Підкарпатті. В 1929 році О.Ф. Білоус умер в Парижі.

Багато минуло з часу Кам'янецької "Просвіти": перейшли ми через бурі й страждання боротьби, маємо вже й Україну, хоч і "совіцьку", а думка все ж з приємністю вертається туди, назад, до дому, і перед очима не раз промайне така ^{мила} знайома картина в давно минулого: Кам'янецький бульвар зелений та умитий, а серединою простув популярна в місті запорозька постать Олекси Білоуса....

Однак, справедливість вимагає зазначити, що в діяльності ^{Дрб} Подільської "Просвіти" брали участь не лише чоловіки - певна доля праці була переведена й жінками. І серед цих останніх - перше місце безперечно належить відомій діячці в Кам'янці та на Поділлі Олімпіаді Михайловні Пащенко.

О.М. Пащенко - донька народнього вчителя на Поділлі, ^{теля}але учила ^{ся} не звичайного, а старого - "народника", революціонера, ідейного

робітника. Од цього, - треба думати - О.М. й почерпнула на ціле життя високу ідейність, відданість громадській роботі і ентузіазм. ^{3/}Постаттю О.М. Пащенко ми, кам'янецькі українці, уперше зацікавились приблизно у 1905-6 році, коли вона, молодою сестрою-жалібницею, повернувшись з далекої Манчурії, де точилась російсько-японська війна, виступила у Кам'янецькому театрі зі своїми спогадами про сю війну, спогадами сестри-жалібниці. Молодечий ідеалізм, бажання допомогти страждучому поведи О.М. Пащенко на поля Манчурії. Там вона бачила страхіття війни, війни легковажно розпочатої, в якій гинув ні в чім неповинний народ - і ті яскраві картини тільки що пережитого О.М. передавала своїм слухачам в формі майстерно написаних спогадів, що тоді ж були надруковані в поважнім грубім російським місячнику. Але в той час О.М. була ще "общероскою" і з українською справою не була знайома. Та тоді ще цієї справи в Кам'янці, можна сказати, і не існувало взагалі. Але з 1906 року повстає тут "Просвіта" - і, коли не помиляюсь, уже в цього часу О.М. починає цікавитись нею. Правда, у нас було таке вражіння, що спершу пані Пащенко зацікавилась "Просвітою", як громадською інституцією взагалі, але, далі, ми бачили, що О.М. все ближче й глибше входить в круг суто національних українських інтересів, поки цей процес не закінчився повною й глибокою національною свідомістю. Оскільки ж О.М. від природи і по вдачі своїй була передовсім громадською людиною, як то Подільська "Просвіта" в особі О.М. придбала щирю, енергійну і активну діячку, яка не покидала "Просвіти" уже до самого кінця її існування. В "Просвіті" О.М.

виконувала різну організаційну працю, як рядовий член, а потім як член Правління, але "короткою ролюю" О.М. були виступи в рефератами на вечірках "Просвіти". У О.М. м'якодіний голос, чиста дикція, і *художнє* чуття-і слухати її було завжди приємно: однаково, чи у великому Пушкінському /тепер Шевченківському/ Народньому Домі, чи у невеликій залі "Просвіти".

Треба зазначити, що О.М. не обмежувала своєї діяльності лише "Просвітою", - вона була учителькою одної із міських шкіл Кам'янця, а один час працювала, як служача в Міській Управі. І тут і там О.М. вносила в працю багато запалу і чисто громадського підходу до діла. Але й по за цим О.М. мала завжди багато всякої роботи: то вона збирала пожертви для політичних в'язнів, то кимсь опікувалась, то когось рятувала.

Не дивно після цього, що О.М. Пащенко знав увесь Кам'янець і повіт, хоч і не всі ставились до неї однаково-одні в приязню і повагою, а інші вороже-критично: все не могли погодитись в Дім, що жінка може бути громадським діячем. За те революція 1917 року принесла О.М. повне признання; її й обирали в усі комітети, до міської ~~дир~~ управи, а ~~згодом~~ згодом О.М. стала господарем цілого повіту: її було обрано головою Кам'янецької Повітової /Земської/ Управи. При чім треба ^ззначити, що це не було якесь випадкове обрання з боку якогось випадкового революційного ~~збіговиська~~. Це була воля ~~з~~ново обраних земських гласних, представників Кам'янецького повіту і то переважно селян-докав

нашим жінкам-скептиком, що шлях громадської діяльності для них зовсім/не закрито... Не треба гою рити, що за час революції й української влади О.М. довелося переробити силу самої різноманітної роботи, як зазнати рівно ж і багато прикростей, особливо ж/ за гетьманщини, і за большевиків. Однак, не дивлячись на велику силу невідкладної і обов'язкової праці, О.М. потрапила виявити в цей гарячий час ініціативу й акцію ще в одній громадській справі, яка являється ніби вінцем її громадської роботи у Кам'янці й на Поділлі: се акція в справі заснування в Кам'янці високої української школи-Державного Українського Університету.

О.М. Пащенко перевела ідею, а потім акцію по заснуванню в Кам'янці університету через усі три організації, що сю справу започаткували, а саме-через "Просвіту, як член "Кравління, через Повітову Управу, як голова її і, нарешті, через міську Думу, як гласний Думи. Як відомо, ціла ця акція завершилась повним успіхом-новств у Кам'янці ^{постав} Український Державний Університет.

Зараз О.М. на еміграції... ^{Вона} притихла-видно "не її сила".

Але, знаючи О.М., ясно уявляєш собі, як, по повероті на Україні уже на другий день, ся видатна діячка поспішала б з цілою соткою невідкладних/важливих громадських справ...

Виде я старався схарактеризувати низку діячів першої й "другої Подільської "Просвіти"-при чім спинився на тих людях, які найблизче зичж стояли до справ Товариства, систематично працювали в ньому і при чім працювали не уривками, а більш-менш постійно, на протязі усього часу існування -"Просвіти", мешкаючи в місці осідку Товариства, в Кам'янці Подільському.

Це та група людей, яка вела Товариство, працюю і ~~стремліннями~~ ^{стара} яких Товариство існувало і виявляло свою діяльність, се та група, нарешті, на яку здебільшого упадала моральна і юридична відповідальність за Товариство і його роботу.

В решті решт, навіть кожна найбільша організація держиться працю такою невеликого гуртка людей, які тою організацією керують і ведуть в ній усі справи.

Але це не значить, що тільки ці люде-керівники-ведуть усю працю в організації. Ні, поруч з ними працює ціла низка людей - членів, ^а часто ^і не членів, ^{що} організації і віддані організації не менше, ніж її керівники. Лише різниця між першими й останніми ^{лише} в тому, що, в той час, коли одні члени/керівники/ ведуть працю в організації систематично, на протязі довгого часу, міцно звязуючи своє життя з діяльністю і долею організації, другі працюють лише спорадично, або виконують лише окремі функції, не торкаючись роботи в цілому, або, нарешті, ніякої роботи не виконують, підтримуючи з організацією лише формальний і моральний звязок.

Отже, звичайно, те ж саме мало місце і в життю Подільської "Просвіти"; поруч з членами Товариства й членами Правління - "Просвіти", які давали провід Товариству і систематично виконували усю роботу і працюю яких Товариство трималося, в Подільській "Просвіті" було дуже багато членів, що підтримували в Товариством лише формальний і моральний, або лише моральний звязок, не беручи в роботі Товариства жадної участі, а було не мало й

таких, що провадили фактичну працю в Товаристві, виконуючі найчастіше окремі функції і доручення.

Розуміється, ~~це~~ не означає, що всі такі члени Товариства були українцями "другого сорту", меншими патріотами й громадянами, ~~це~~ часто було наслідком яких небудь особливих обставин: так, напр., одні з членів Товариства нічого не могли робити для нього, бо дуже були обтяжені службою, другі жили на провінції, у селі, і там провадили національну роботу, самотійно, без звязку з "Просвітою", інші, нарешті, виконували в Товаристві лише такі функції, на які вони вважали себе здібними або для виконання яких їм вистарчало часу.

Однак, й така спорадична праця окремих членів, в своїй сумі давала ^{дуже} Товариству й для цілого українського руху на Поділлі дуже багато і працю цих членів "Просвіти", як і їх самих, не можна помнути ю вчанкою.

Отже серед таких членів "Просвіти" треба згадати передовсім людину, добре відому старому Кам'янцю, а саме - Модеста Івановича Филипського. Филипський довгий час служив учителем в міських школах у Кам'янці. Я ж познайомився з ним в той період, коли він займав досить відповідальну посаду - Секретаря Подільського Губерніяльного Акціонного Управління. Кар'єра, здавалось би, досить оригінальна і непослідовна для ^{педагога,} ~~чителя~~, однак, причиною такого зітвату були, звичайно, не моменти ідеологічного характеру, а лише матеріальна необхідність: у Филипського ^{свого} була велика родина і він мусів покинути учительство ради більш забезпеченої посади. Не дивлячись на цю службу, ^{свого} Филипського все ж знали

і цінили у Кам'янці передовсім, як педагога. І, дійсно, він був видатним педагогом. Але, крім того, Филипський був взагалі високо інтелігентною і культурною людиною, а його улюбленим заняттям була література. Все це разом ставило М.І.Филипського в шерехи передової інтелігенції міста Кам'янця і ім'я Филипського можна було завжди почути в зв'язку з різними культурними заходами, як народні читання, народній університет і т.п. А все це були заходи общеруської інтелігенції і про Филипського, як українця, я не чув. Одначе, в заснуванням "Просвіти" у Кам'янці, серед членів Товариства з'явилось його прізвисьце. Як я розумію, це ще не означало, що Филипський став свідомим українцем - він таким в той час не був, - але це уже був перший крок по шляху до свідомости. Як він до неї прийшов, могли б оповісти інші просвітяне, ближчі знайомі М.Филипського, як О.М.Пащенко, Л.О.Сверницький, а ж лише завначу, що ми могли констатувати цікавий факт повороту до українства уже цілком завершенної людини.

В загальній праці "Просвіти" М.І.Филипський участі не брав, - цьому стояли на перешкоді, брак часу у Филипського, його вік і, врешті, десь певне ще не цілком викрісталізована свідомість, але М.І. дуже прислужився "Просвіті", як гарний лектор і як досконалий знавець літератури. Одну зиму, приблизно в 1909-10 р.р. Филипський майже на всіх вечірках виступав зі своїми рефератами, зокрема присвятивши цілий цикл лекцій творчості Т.Г.Шевченка. Я пам'ятаю, - всі ці лекції було складено дуже цікаво, Филипський виголошував їх уміло і, як я помічав, сам захоплю-

зався своєю роботою. Цєю своєю функцією "присяжного" лектора у "Просвіті" Филипський раз у раз ставав нам, ближчим робітникам "Просвіти", у великій пригоді, бо вся робота по складанню рефератів в противному разі мусіла б упадати на двох-трьох людей, що могли це робити. Пригадую, що цей брак рефератів для відчитів /і не тільки у нас, а й по інших містах/ навів нас на думку обмінюватись реферетами з Київом, Катеринославом, Одесою та іншими містами, де існували "Просвіти" і де також відбувались відчити. Цей факт навожу, як ілюстрацію того, оскільки бракувало тоді людей свідомих національно і ознайомлених з українською літературою, історією і подібне /не кажучи вже про економіку й інші галузі/, остільки, щоби вони могли виступати з відчитами. Правда, цей проект чомусь не було зреалізовано в цілому, але все ж один раз ми скористувались відчитом нашого відомого діяча Вячеслава Константиновича Прокоповича про українську школу, який він виголосив у Київському Українському Клубі. Зрештою, може цього й не треба було б робити, як би жив М.І. Филипський. Однак, на великий жаль, він не довго працював у "Просвіті": одного дня, пригадую в 1911 чи 1912 році, по Кам'янцю рознеслася страшна звістка, що Филипського вбито у лісі через необережність під час полювання. Дійсно, ця звістка виявилася сумною правдою і Модеста Івановича - цього безперечно видатного громадянина, а в останні роки з видатною й цінною українського робітника, було одпроважено цілим містом - бо він був шанований у різних верствах Кам'янця - на місце вічного спочинку.

Досі я згадував ~~виключно~~ тих діячів Подільської "Просвіти", що мешкали увесь час у Кам'янці і тому могли брати й брали безпосередньо^ю близьку участь в роботі "Просвіти". Одначе, з серед членів Товариства був один, що не мешкав постійно у Кам'янці - він роками й місяцями перебував по за Кам'янцем і, одначе, його належить однести до категорії постійних діяльних членів Подільської "Просвіти". Се був-видатний на Поділлі український ~~революційний~~ діяч-Леонтій Олександрович Свєрницький. Л. Свєрницький-мій однокласник по Приворожській Духовній школі, товариш по Подільській Духовній Семинарії і приятель по громадсько-політичній роботі на Поділлі. Привіще його я уже називав кілька разів у моїх спогадах, але постать Л.О. занадто кольоритна і видатна на Поділлі, щоби обмежитися лише цим. Передовсім самий життєпис Свєрницькоюю ... Я, правда, знаю, як Л.О. завжди був незадоволений своїм "життєписом"... Але єсть люде, про яких, чи, властиво, про діяльність яких не можна говорити окремо од їх особистого життєпису. До таких безперечно належить і Л.О. По друге ж я не зовсі поділяю незадоволення Л.О.^ю його "artículo de la vida". І чи не знаходить тепер Л.О., що як би він став тим, чим хотів не раз стати, то він перестав би бути самим собою? І тепер, власне, нічого було б про нього писати? Оти, е-Л.О. син мешканця села Приворож^я, Ушицького повіту-мешканця, а не селянина сього села, -- бо батько Л.О. звідкись прийшов у Приворож^я й тут оселився. У Приворож^я батько Л.О. придбав хату з садком і ту^ю прохазяйнував майже кілька десятків літ,

виконуючи одночасно службу діловода у Приворожській Духовній школі. Саме Приворож^я, як я уже зазначав, ^{було} село між лісами, скалами й долинами. Кругом нетри дичина й...правілля. Ось серед такої природи виростав і виховувався Л.О., і це, як він сам казав, вплинуло на його вдачу-буїну, неспокійну й непокорливу. Бувало-оповідав про себе Л.О., ^{як} принесу зі школи багато двійок і дістану за це від батька, що належиться, -ех, як піду кудись в ліси йому "на влість", то нема мене три дні!...Блукаю по лісах, ночую в якихось норах, а харчуюсь у Циганським Ярі. -Але, чи знаєте ви, чита^{чу}, що таке Циганський Яр? Ну, розуміється, не знаєте! Які ж можуть бути розмови! Інша річ, як би сей Циганський Яр був десь у німців чи французів, то, звичайно, ми про нього знали б, встидались би не знати^{це} й лікуватись їздили б, бо то ж ^{бу} був світовий курорт. Ну, а у нас, в Ущицькому, ^{як} часом перекривляються-Вошицькому, повіті, ^{це} звичайнісінький собі Яр, де, справді, в зимі мешкають у своїх маленьких хижках цигане. Але подивились би ви на цей "звичайнісінький яр". Сеєж краса! По обох боках ліс, а ^{широко} серединою долина. Долиною в'ється річечка, як шкло вона блищить"...а над річечкою похилились верби, в-за яких біліють маленькі циганські хатки. А яка розкішна ця долина липневою ніччю, залята місячним сльвом. Ви-бувало-не їхали нею під таку пору?-А школа: ^{ваш} віз загальмовано і він із скрипотом, серед тиші ночі, крутою стежкою сповзає у долину. Ви-молодий, безжурний, в такій же компанії, йдете оподалік і вам хочеться співати, гукати і стоголоса луна розбігається

по всіх закутках сонно-таємної долини! Ну, але хіби ми знаємо свою Україну?!

Отже Л.О. був дитина такої природи і, десь певне, цим треба пояснити багато із його "життєпису".

У всякому разі, Л.О. благополучно закінчив, під батьківським доглядом, духовну школу і приїхав у Кам'янець, до Подільської Семинарії. Велич Семинарії зробила на Л.О. враження, а необхідність добитись казённого утримання, бо батькові Л.О. трудно було утримувати сина на приватній квартирі - була йому стимулом до науки. І, дійсно, дуже здібний Л.О. стає в ряди ліпших учнів першої класи, дістає "казённое" утримання і перебирається од нас, де він мешкав, у "казённый корпус". Мету досягнуто, але... тут починається рекація. І, справді, хіба довго можна витримати "іро" латини та греки та біблійські ^х ~~книги~~ книг "битія", "ісхода" ~~та~~ і "левіт"? А тут же Л.О. як раз 17-18 років - "пора любви, пора мечтаній". І я бачу, що скільки разів Л.О. не йде по Поштової вулиці, то завжди спиняється перед вітриною книжного магазю на Нахмановича. Чого йому там треба? Але швидко все стає, звичайно, ясним: Льонька Свєрницький хоче бути "вольноопредбляющимся І-го разряда". Ось у вікні і правила "іспытаній", а на обгортці стрункої "вольноопредбляющійся" у башлику навхрест і з винтовкою в руці. Розуміється, він може скінчити два класи семинарії і зразу-ж ^у "вольноопредбляющієся І-го разряда" - без екзамену. Глупо було б і ~~не~~ увяляти собі якусь иншу карєру! Та же через два роки він офіцер! І Льонька що дня дивиться на вітрину, а сьогодні вже заходив і у склеп, щоби купити. Тільки грошей не

вистаргло!

книжок

~~етапе~~ і одночасно-у Льоньки-повна апатія до богословських наук і до всіх інших семинарських наук. Відстогти ж у церкві службу Божу-це для нього ціла мука, і Льонька готовий по ставити на карту свою "карьеру", а із церкви таки утіче. Дуже часто це ~~ми~~ проробляли разом, особливо у суботу, під час вечірні, коли у церкві семинарській таємничий німіран і інспектору та його поміщикам не дуже кидається у вічі хто є, а кого нема. Але ~~де~~ ж перебути ці дві-три години, особливо // в осени чи зимою? Відма сидіти не можна, бо батьки будуть лаяти і поженуть до церкви, ~~по~~ місті ходити небезпечно, бо зустрінеш якесь семинарське начальство, отже робити нічого-"охота пуде неволі!" загортаємо митісно башлики на вуха і-гайда за місто! Тут свиде вітер, ~~ба~~ у лице сніг, але нам байдуже: перескакуючи ~~канави~~ та обминаючи зоране поле, йдемо ми кудись далеко, за Кам'янець. І дороги ~~не~~ помічаємо і втоми не заважаємо, бо, йдучи, вирішаємо якісь високі проблеми або часом гаряче сперечаємось. Лише години ~~через~~ дві дорога й холод дають себе знати й ми констатуємо, що здорово хочеться їсти. Тут би й до дому, але, по розрахункам, виходить, що ~~служба~~ *вечерня* ще не скінчилась, ~~десь~~ певне допіру "хваліте" співають, і треба ~~десь~~ годинку ще перебути. Тоді ми йдемо на Новий План, на базар, де сидять баби-сидухи й продають сало та ковбасу. У нас у кешенях гуртом 5 копійок, апету же у кожного на 50. Ясно, що ми купуємо на три копійки ковбаси, а на дві хліба. Але що ж це для нас-після прогулки! І тому купуємо ми все, як ~~то~~ *то* казали колись ~~семинаристи~~ *вурсаки*, "с толком и

разстановкой": се б то ~~в~~початку хліба, а потім і ковбасу. Тільки щодо ковбаси ми дуже вередливі-аби якої не хочемо:кожна сидуха, до якої підійдемо "купувати", мусить нам дати спочатку "покуштувати" ~~ковбаси~~ кавалок, що у неї за ковбаса. Звичайно і у першої, і у п'ятої і у десятої не подобається нам ковбаса тай годі! І тільки коли ~~купимо~~ бачимо, що хліб наш приходить вже до кінця, ми ущасливиємо дванадцятую бабу, констатуємо, що ковба у неї справді українська, краєна з часником та салом і цілком гідна того, щоб ми ~~ї~~ купили, *у неї на Зкопійки!* Отак підвечерявши, вертаємо ми "з церкви" до дому, де нас чекає тепло й гарячий чай в оточенні родини, якій ми скрацімося, що служба в церкві була дуже довга і ми здорово втомились. Часом лише, бувало, ця наша іділія грубо порушувалась. А саме-приходив до нас у гості /бо завтра, у неділю, нема лекцій/ наш товариш і знайомий батьків Родя Раковецький. І ось цей "прилежний" "хвжких" перший ученик", дорогий Родічка /чорт би його взяв!/ "Правило втрн, образ кротости" дуже правдивий і дуже наївний велегласно з невинним виглядом візьме та запитає: Вітя! І Яна, ви дома, а почему же вы не были в церкви! За столом-картина+На нас запитуючі погляди батьків, братів, сестер. От і вибріхуйся після того! Ох, як ми ненавиділи в той момент Родічку! Як ми його лаяли, доки відівчили од його "правдивости".

(Продовження АНДЖ.)

Лист

інтерв'ювання і половецька українців
в раддкімрдаців 1920р.

в Дандю
коло Кракова

нижебюро передыбана ^{ли инимея, кимомея,}
^{неоим и кимомея}

Заномпудыбана б огиона, Сирия и оуба

№	Имя и назвучо	Заномпудыбана	Судниа	Товин	инимея	Кимомея	сима	Ираны	Паноза	Мманн	Манка	Република	Днигун	Кгонка	Сирия	Сирия	Панораи
								Заномпудыбана	беграни								обогунн
247	Нарносский Франц	Тиссар	Погуре	Каманев инимея			32										183
248	Сильва Василь	Хрибароб	"	"	"	"	25	/	/	/					/	/	/
249	Закордонев Косий	"	"	"	"	"	28	/	/	/					/	/	/
250	Солон Армеев	"	Волын	Зварев	"	"	32	/	/	/					/	/	/
251	Ишук Матвей	"	Погуре	Каманев	"	"	38	/	/	/					/	/	/
252	Нарносский Гермен	"	Волын	Зварев	"	"	24	/	/	/					/	/	/
253	Колодий Акил	"	Погуре	Прокурив	"	"	32	/	/	/					/	/	/
254	Савдан Иван	"	Волын	Зварев	"	"	26	/	/	/					/	/	/
255	Мелеситок Нарикари	"	Погуре	Прокурив	"	"	50	/	/	/					/	/	/
256	Тодакив Тамара	"	Волын	Обруч	"	"	25	/	/	/					/	/	/
257	Марчук Пимей	"	"	Ковель	"	"	38	/	/	/					/	/	/
258	Бисетский Сараман	"	"	Хутиомир	"	"	38	/	/	/					/	/	/
259	Бисид Иван	"	"	Ривно	"	"	29	/	/	/					/	/	/
260	Комачка Степан	"	Київ	Херкавк	"	"	17	/	/	/					/	/	/
261	Сумов Мухин	"	Херсонска	"	"	"	33	/	/	/					/	/	/
262	Кириб Мисарко	Козлар	Чернуит	Бороженский	"	"	23			/					/	/	/
263	Бумерак Иван	Хрибароб	Волын	Кременев	"	"	39	/	/	/					/	/	/
264	Белый Александр	"	Київ	Київ	"	"	34	/	/	/					/	/	/
265	Селесак Саво	"	Волын	Кременев	"	"	41	/	/	/					/	/	/
266	Ишук Иммеро	"	"	"	"	"	51	/	/	/					/	/	/
267	Мелеситок Анжуй	"	"	"	"	"	55	/	/	/					/	/	/
268	Зборовский Григор	Тиссар	Харьковска	Грубинит	"	"	35	/	/	/					/	/	/
269	Гезюк Осмаи	Ивсень	Волын	Кременев	"	"	21	/	/	/					/	/	/
270	Крива Горко	Хрибароб	"	Валадимирова	"	"	19	/	/	/					/	/	/
271	Кумаренко Василь	Ивсень	Катеринополь	Дорожничев	"	"	38	/	/	/					/	/	/
272	Травчук Федор	Хрибароб	Волын	Володимирова	"	"	20	/	/	/					/	/	/
273	Зубричук Карло	"	"	Обруч	"	"	36	/	/	/					/	/	/
274	Зубричук Федор	"	"	"	"	"	30	/	/	/					/	/	/
275	Мелеситок Фридрих	"	"	Кременев	"	"	19	/	/	/					/	/	/
276	Трабий Григор	"	Погуре	Прокурив	"	"	28	/	/	/					/	/	/
277	Грибенюк Иван	"	"	Каманев	"	"	48	/	/	/					/	/	/
278	Шагюк Павло	"	"	"	"	"	40	/	/	/					/	/	/
279	Друкар Акил	"	Волын	Володимирова	"	"	26	/	/	/					/	/	/
280	Кавчук Порфир	"	"	Кременев	"	"	46	/	/	/					/	/	/
281	Кавчук Тимофей	"	"	"	"	"	20	/	/	/					/	/	/
282	Акубенко Микола	"	"	Волын	"	"	36	/	/	/					/	/	/
283	Акубенко Микола	"	"	Ковель	"	"	28	/	/	/					/	/	/
284	Корнийчук Семен	"	"	Обруч	"	"	26	/	/	/					/	/	/
285	Дубан Семен	"	Погуре	Прокурив	"	"	50	/	/	/					/	/	/
286	Дубан Леон	"	"	"	"	"	20	/	/	/					/	/	/
287	Дубан Захаро	"	"	"	"	"	22	/	/	/					/	/	/
288	Ганхар Степан	"	"	Каманев	"	"	45	/	/	/					/	/	/
289	Гонимир Андрей	"	Волын	Ривно	"	"	22	/	/	/					/	/	/
290	Бородавко Микола	"	"	Обруч	"	"	35	/	/	/					/	/	/
291	Мазарук Леон	"	Погуре	Прокурив	"	"	60	/	/	/					/	/	/
292	Мелеситок Тимофей	"	"	"	"	"	50	/	/	/					/	/	/
293	Мелеситок Иван	"	Волын	Обруч	"	"	24	/	/	/					/	/	/
294	Кавчук Микола	"	"	"	"	"	21	/	/	/					/	/	/
295	Хруль Карленик	"	"	"	"	"	41	/	/	/					/	/	/
296	Холмак Пимей	"	"	Ривно	"	"	38	/	/	/					/	/	/
297	Сокарский Степан	"	Погуре	Каманев	"	"	29	/	/	/					/	/	/
298	Мелеситок Фридрих	Хрибароб	Волын	Ковель	"	"	49	/	/	/					/	/	/
299	Проданук Микола	"	"	Обруч	"	"	27	/	/	/					/	/	/

8 razy	12 jest	96	14 razy	15 jest	210	11 razy	18 jest	198
9	—	108	15	—	225	12	—	216
10	—	120	1 raz	16 jest	16	13	—	234
11	—	132	2 razy	16	32	14	—	252
12	—	144	3	—	48	15	—	270
1 raz	13 jest	13	4	—	64	16	—	288
2	—	26	5	—	80	17	—	306
3	—	39	6	—	96	18	—	324
4	—	52	7	—	112	1 raz	19 jest	19
5	—	65	8	—	128	2	19	38
6	—	78	9	—	144	3	—	57
7	—	91	10	—	160	4	—	76
8	—	104	11	—	176	5	—	95
9	—	117	12	—	192	6	—	114
10	—	130	13	—	208	7	—	133
11	—	143	14	—	224	8	—	152
12	—	156	15	—	240	9	—	171
13	—	169	16	—	256	10	—	190
1 raz	14 jest	14	1 raz	17 jest	17	11	—	209
2	—	28	2	17	34	12	—	228
3	—	42	3	—	51	13	—	247
4	—	56	4	—	68	14	—	266
5	—	70	5	—	85	15	—	285
6	—	84	6	—	102	16	—	304
7	—	98	7	—	119	17	—	323
8	—	112	8	—	136	18	—	342
9	—	126	9	—	153	19	—	361
10	—	140	10	—	170	1 raz	20 jest	20
11	—	154	11	—	187	2	20	40
12	—	168	12	—	204	3	—	60
13	—	182	13	—	221	4	—	80
14	—	196	14	—	238	5	—	100
1 raz	15 jest	15	15	—	255	6	—	120
2	—	30	16	—	272	7	—	140
3	—	45	17	—	289	8	—	160
4	—	60	1 raz	18 jest	18	9	—	180
5	—	75	2	18	36	10	—	200
6	—	90	3	—	54	11	—	220
7	—	105	4	—	72	12	—	240
8	—	120	5	—	90	13	—	260
9	—	135	6	—	108	14	—	280
10	—	150	7	—	126	15	—	300
11	—	165	8	—	144	16	—	320
12	—	180	9	—	162	17	—	340
13	—	195	10	—	180	18	—	360
					20	19	—	380
					—	20	—	400

5. Dzielenie.

1	w	1	mieści się	1	raz	6	w	6	mieści się	1	raz
2	—	2	—	—	—	6	—	12	—	2	—
2	—	4	—	2	razy	6	—	18	—	3	—
2	—	6	—	3	—	6	—	24	—	4	—
2	—	8	—	4	—	6	—	30	—	5	—
2	—	10	—	5	—	6	—	36	—	6	—
2	—	12	—	6	—	6	—	42	—	7	—
2	—	14	—	7	—	6	—	48	—	8	—
2	—	16	—	8	—	6	—	54	—	9	—
2	—	18	—	9	—	6	—	—	—	—	—
3	w	3	mieści się	1	raz	7	w	7	mieści się	1	raz
3	—	6	—	—	—	7	—	14	—	2	—
3	—	9	—	2	razy	7	—	21	—	3	—
3	—	12	—	3	—	7	—	28	—	4	—
3	—	15	—	4	—	7	—	35	—	5	—
3	—	18	—	5	—	7	—	42	—	6	—
3	—	21	—	6	—	7	—	49	—	7	—
3	—	24	—	7	—	7	—	56	—	8	—
3	—	27	—	8	—	7	—	63	—	9	—
4	w	4	mieści się	1	raz	8	w	8	mieści się	1	raz
4	—	8	—	—	—	8	—	16	—	2	—
4	—	12	—	2	razy	8	—	24	—	3	—
4	—	16	—	3	—	8	—	32	—	4	—
4	—	20	—	4	—	8	—	40	—	5	—
4	—	24	—	5	—	8	—	48	—	6	—
4	—	28	—	6	—	8	—	56	—	7	—
4	—	32	—	7	—	8	—	64	—	8	—
4	—	36	—	8	—	8	—	72	—	9	—
5	w	5	mieści się	1	raz	9	w	9	mieści się	1	raz
5	—	10	—	—	—	9	—	18	—	2	—
5	—	15	—	2	razy	9	—	27	—	3	—
5	—	20	—	3	—	9	—	36	—	4	—
5	—	25	—	4	—	9	—	45	—	5	—
5	—	30	—	5	—	9	—	54	—	6	—
5	—	35	—	6	—	9	—	63	—	7	—
5	—	40	—	7	—	9	—	72	—	8	—
5	—	45	—	8	—	9	—	81	—	9	—

